

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

LEYLA XANBUTAYEVA

DANIŞIQ AKTI NƏZƏRİYYƏSİNDƏ
SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN YERİ

*Monoqrafiya Azərbaycan Dillər Univer-
sitetinin Elmi Şurasının 28 fevral 2018-ci il
tarixli (15 saylı protokol) qərarı
ilə nəşrə məsləhət görülmüşdür.*

“Elm və təhsil”
Bakı – 2018

Leyla Xanbutayeva

Elmi redaktor: **Azad Yəhya oğlu Məmmədov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva**
filologiya elmləri doktoru, professor

Nigar Çingiz qızı Vəliyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

**Xanbutayeva Leyla Musa qızı. Danışq aktı
nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri. Bakı, 2018, 200 səh.**

Kitabda müasir psixolinqvistikanın aktual problemlərindən biri – danışq aktı nəzəriyyəsi ilə bağlı məsələlər araşdırılır, bu prosesdə sintaktik vahidlərin rolu Azərbaycan, rus və ingilis dili materialları əsasında təhlil olunur. Tədqiqat zamanı performativ feillər və onların formal, semantik, praqmatik xüsusiyyətləri, eksplisit performativ söyləmlər, danışq aktında imperativlərin rolu və siqnifikativ cümlə qrupları kimi aktual problemlər nəzərdən keçirilir. Monoqrafiyadan dilçiliklə maraqlanan elmi işçilər, müəllimlər və magistrələr istifadə edə bilər.

MÜNDƏRİCAT:

Ön söz.....	5
I FƏSİL. Danışiq aktı nəzəriyyəsinin tarixinə ekskurs.....	10
1.1. Danışiq aktı nəzəriyyəsinin tədqiqi tarixi.....	10
1.2. Danışiq aktının xarakteristikası.....	24
II FƏSİL. Performativliyin psixolinqvistik anlayış kimi söyləmələrdə ifadəsi.....	40
2.1. Performativlik anlayışının yaranma tarixi, performativlər və konstativlər.....	40
2.2. Performativlərin funksional-semantik təsnifi.....	57
2.3. Performativ feillər və onların təsnifi.....	67
2.4. Performativ feillər və onların söyləmələrdə işlənməsi.....	75
2.5. Kompozit performativ konstruksiyalar.....	101
2.6. Danışiq aktı prosesində hecinqlər.....	114

III FƏSİL. DANIŞIQ AKTINDA SİQNİFİKATİV CÜMLƏ QRUPLARININ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	128
3.1. Imperativlər əsas danışiq aktı növü kimi.....	128
3.2. Danışiq aktında interroqativlərin rolu.....	147
3.3. İnterroqativlər sintaksisin kommunikativ-funksional vahidi kimi.....	169
Nəticə.....	182
Ədəbiyyat siyahısı.....	186

ÖN SÖZ

Hər bir elmi istiqamətin tədqiqi xüsusi yanaşma, fərqli metodların tətbiqini tələb etdiyi kimi, eyni obyekt də müxtəlif aspektlərdən və baxış bucağından tədqiq oluna bilər. Daxili qanunauyğunluqları ilə xüsusi sistem təşkil edən dil müxtəlif yanaşma və üsulların tətbiqi ilə araşdırılsa da, onun mürəkkəb təbiətindən qaynaqlanan bir sıra məsələlər hələ də lazımi səviyyədə öyrənilməmiş, xüsusilə dilin tətbiqi ilə bağlı məqamlar diqqətdən kənar qalmışdır. Dilin struktur baxımından öyrənilməsi onu sistem kimi dərk etməyə şərait yaratsa da, insanın özünüifadə və ünsiyyət imkanlarını əks etdirən tətbiqi istiqamətin, danışiq prosesinin təhlili müasir qloballaşma dövründə daha aktual görünür.

İnsan amili ilə bağlı olduğundan danışiq prosesinin araşdırılması hərtərəfli yanaşma – multidisiplinar tədqiqat tələb edir. Bu baxımdan danışiq yalnız fizioloji-akustik xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də psixoloji, sosioloji və koqnitiv istiqamətləri ilə diqqəti cəlb etdiyindən dilçiliklə yanaşı, semiotika, antropologiya, psixologiya kimi elm sahələrinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə araşdırılması müasir dövrdə daha məqsədəuyğun hesab olunur. Psixolinqvistika nisbətən gənc elm sahəsi olsa da, fərqli

yanaşma tərzi və tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələrin əhəmiyyəti baxımından diqqət çəkməyi bacarmışdır. Proses kimi danışığın meydana gəlməsi və qavranılması, danışığ vərdişlərinə yiyələnmə kimi incəliklərin araşdırılması ilə məşğul olan psixolinqvistika dil sisteminin qanunauyğunluqlarının danışığ prosesində köməkçi rolu, nitq və təfəkkür məsələləri, danışığın anlaşılması ilə bağlı modellər və s. mühüm, praktik əhəmiyyəti ilə diqqət çəkən problemlərin tədqiqini əhatə edir.

V.Humboldtun təbiri ilə desək, “... ölü məhsul kimi yox, yaradıcı proses kimi nəzərdən keçirilməli olan” dil¹ tətbiq sahələri nəzərə alınmaqla müxtəlif aspektlərdən araşdırıla bilər ki, bunlardan biri də psixolinqvistik istiqamət kimi diqqəti cəlb edən danışığ aktı nəzəriyyəsidir.

Analitik fəlsəfi fikirlər zəminində meydana çıxan danışığ aktı nəzəriyyəsi dilin təbiəti, onun ifadə vasitələrinin daxili imkanları və təsir gücü, xüsusi ekosistemə malik olan dilin obyektiv aləmlə bağlılığı kimi məsələlərin psixoloji məqamlarını diqqət mərkəzində saxlamaqla araşdırılmasını nəzərdə tutur. “Söz eyni zamanda həm nitq, həm də təfəkkürdür, çünki o, nitq vasitəsilə düşünmənin vahididir” – yazan L. Vıqotskinin “Nitq hazır fikrin ifadəsi deyil. Fikrin özü nitqə çevrilir və bunun üçün şəklini dəyişir,

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984. стр.69.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

yenidən təşkil olunur”² fikri nitq prosesinin mürəkkəb psixoloji-koqnitiv mərhələlərin nəticəsi kimi meydana çıxması ideyasını təsdiqləyir ki, danışiq aktı nəzəriyyəsinin də əsasında məhz bu tipli baxışlar dayanır.

Danışiq fəaliyyəti ilə bağlı digər nəzəriyyələr kimi, danışiq aktı nəzəriyyəsi də ünsiyyət prosesinin incəliklərinə özünəməxsus yanaşmanın nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bu yanaşmanın tərəfdarlarına görə, dildə elə söz qrupları mövcuddur ki, onların mənası istinad olunan obyektədən asılıdır: dil vahidinin ifadə etdiyi mənanı bilmək onun düzgün tətbiqi ilə bağlı məlumata malik olmaq deməkdir. Müəyyən baxış və müddəaların əksi olan nəzəriyyələr dilin başlıca vəzifəsinin müəyyən olunması baxımından da fərqlənir. Danışiq aktı nəzəriyyəsinə görə, dilin tətbiqi ilə bağlı başlıca təyinatı mövcud obyektlərin təsviri yox, məqsədyönlü hərəkətlərin həyata keçirilməsi təşkil edir. Məhz bu yanaşma dil vahidlərinin təhlilinə fərqli çərçivədən baxmağa, onları funksional baxımdan dəyərləndirməyə şərait yaratdı.

Dilə fəlsəfi və məntiqi baxış bucağından yanaşan L.Vitgenşteynin dilin şərti qaydalar sistemi kimi təsvirini vermək məqsədilə işlətdiyi “dil oyunu” termini məna plüralizmi, baxış və yanaşma müxtəlifliyindən asılı olaraq dil

² Выготский Л.С. Психология. М., 2000, стр.269 с. 471.

vahidlərinin fərqli şəkildə anlaşılmasını nəzərdə tutur ³. Dil vahidlərinin fərqli şəkildə anlaşılması dil və təfəkkür məsələləri, psixolinqvistik yanaşma meyilləri ilə bağlıdır.

Danışığ aktı nəzəriyyəsi tədqiqat obyektinin dar sahəni əhatə etməsi ilə diqqəti cəlb edir: danışanın dinləyənə birbaşa ünsiyyəti şəraitində istifadə etdiyi dil vahidləri, onların reallaşma modeli – ilkin niyyətdən doğurduğu təsirə bənzər bütün psixolinqvistik məqamlar araşdırılır. Tədqiqat sahəsinin dar olması danışığ aktını incəliklərinə qədər təhlil etmək imkanı verir, yalnız danışan, dinləyən, sözləm, ünsiyyət şəraiti yox, həmçinin onun məqsədi və nəticəsi də diqqət mərkəzində saxlanılır.

Ünsiyyət prosesinin psixoloji məqamlarını əks etdirənlə yanaşı, danışığ aktı nəzəriyyəsi linqvistik pragmatikanın formalaşmasında da müstəsna rolə malikdir. Ünsiyyət informasiyanın qarşılıqlı şəkildə mübadiləsinə əks etdirdiyindən danışığ aktından danışdıqda yalnız danışan yox, nitqin ünvanlandığı şəxs - nitq modelinin müəyyənləşməsində xüsusi rolə malik dinləyici də nəzərə alınmalı, pragmatik hədəf və niyyətin doğurduğu nəticə diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Danışığ aktı nəzəriyyəsinin inkişafı dili funksional şəraitdə öyrənmək imkanı yaratmaqla yanaşı, həm də ünsiyyət prosesində müraciət olunan tərəfdə doğurduğu təsirin

³ <https://monekler.ru>. /Языковые игры Витгенштейна.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

nəticələrini və dil vahidlərinin psixoloji çəkisini araşdırmaq üçün əhəmiyyətlidir.

Diskursun minimal vahidi kimi təqdim olunan danışiq aktının tədqiqi ünsiyyət prosesinin psixolinqvistik məqamlarının və ifadə modellərinin müəyyən olunması sahəsində maraqlı faktların aşkarlanmasına şərait yarada bilər. Bu baxımdan danışiq aktında sintaktik vahidlərin yeri xüsusi maraq doğuran məsələlərdəndir.

I FƏSİL

DANIŞIQ AKTI NƏZƏRİYYƏSİNİN TARİXİNƏ EKSKURS

1.1. Danışiq aktı nəzəriyyəsinin tədqiqat tarixi

“Danışiq aktı müəyyən ünsiyyət şəraitində məqsədyönlü səciyyə daşıyan nitq parçası, danışan və dinləyenin konkret ünsiyyət şəraitində eyni məna ilə əlaqələndirdikləri artikulyator-akustik ifadə forması olan ardıcılıqdır. Danışiq aktı normal danışiq şəraitində danışığı, eyni zamanda eşidilməni və eşidilənin dərk olunmasını əhatə edən ikitərəfli prosesdir. Danışiq aktı nitq fəaliyyətinin təzahürüdür”⁴.

“Danışiq aktı” termini ingilis dilində “speech act”, rus dilində “речевой акт” kimi işlənir. Lakin Azərbaycan dilində bir sıra dilçilik ədəbiyyatında bu termin gah “nitq aktı”⁵; ⁶, gah da “danışiq aktı”⁷; ⁸ şəklində verilir.

⁴ Dilçilik ensiklopediyası. II cild. “Mütərcim”, Bakı 2008, s.171.

⁵ Əbdülrəhimov E. Linqvistik praqmatika, “Elm və Təhsil”, Bakı 2014, s. 99.

⁶ Layons C. Linqvistik semantika: Giriş. Bakı 2014, s.248.

⁷ Cahangirov F. Dil və Mədəniyyət. “Elm və Təhsil”, Bakı 2014, s.125.

⁸ Veysəlli F.Y., Kazımov Q. Ş., Kazımov İ.B., Məmmədov A.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III cild, Bakı 2014.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Danışiq fikir mübadiləsinə xidmət etdiyi üçün bu termini “danışiq aktı” termini ilə adlandırmağı təklif edirik.

Son zamanlar danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin öyrənilməsi məsələsi xüsusi maraq doğurur. XX əsrin II yarısından dilçilikdə danışiq fəaliyyətinin tədqiqinə yeni yanaşma özünü göstərməyə başlamışdır. Psixolinqvistika artıq 70 ildən çoxdur ki, dil vahidlərinin meydana çıxması və anlaşılması problemi ilə məşğul olur. Hətta psixolinqvistikanı “danışiq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” də adlandırırlar. Bu nöqtəyi-nəzərdən psixolinqvistikanı danışiq aktı haqqında elmin tərkib hissəsi adlandırsaq, yanılmarıq.

XX əsrin 50-ci illərindəki nitq fəaliyyəti dilçilərin diqqətini ciddi şəkildə cəlb etməmiş, bu səbəbdən tədqiqatdan kənar qalmışdır. Məhz danışiq - anlama prosesinə artan maraq danışiq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin yaranmasına təkan vermişdir. Danışiq fəaliyyəti nəzəriyyəsini N.Xomskinin törəmə qrammatikasına dərinlən yiyələnmədən öyrənmək qeyri-mümkündür, belə ki, N.Xomskinin konsepsiyasına əsasən, dilə yiyələnmə ayrı-ayrı dil elementlərinin köməyi ilə deyil, qaydalar sisteminə yiyələnmə, söyləmlərin anlaşılması vasitəsilə həyata keçirilir.

Sintaktik vahid kimi cümlənin yaranması da ayrı-ayrı sözlərin xətti düzülüşü deyil. Cümlənin strukturu dinamik xarakter daşıyır. “Tikinti materialı” funksiyasını yerinə

yetirən hər bir “alt qat”ın nüvə cümləsi olur. N. Xomskiyə görə, “alt qat” dil sisteminin “universal komponentidir”. Cümlənin strukturu kommunikasiyadan asılıdır. Söyləmin formalaşmasında motiv və plan, niyyət mühüm rol oynayır⁹.

L.R.Zinder, N.D.Andreyev danışiq və anlama prosesinin fərqləndirilməsi prosesini “danışiq aktı” adlandırırlar¹⁰.

Göründüyü kimi, danışiq aktının quruluşu tədqiqatçıları artıq yarım əsrdir ki, maraqlandırır. Danışiq aktında üçlük – danışan, dinləyən və məlumat əsas şərtlərdəndir. Lakin bunlarla yanaşı, kontekst, kontakt, kod da danışiq aktında mühüm rol oynayır. Danışiq aktı müəyyən məqsədlə yaranan və dil vasitəsilə praktik və mental fəaliyyəti həyata keçirən sözləmi ifadə edir.

Dildən istifadə insanın koqnitiv bacarığının əsasını təşkil edir. Biliyin nəsildən-nəslə ötürülməsində və saxlanılmasında əsas vasitə olan dil insan sivilizasiyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Psixolinqvistik baxımdan yanaşdıqda dilçilik dilin psixologiyasını açmağa xidmət göstərir, təbii dillərin strukturu ilə yanaşı, dil-proses kimi halları öyrənir. Şübhəsiz, dilçilik sahəsində

⁹ Н.Хомский. Язык и мышления. М. 1972, с. 17.

¹⁰ Андреев Р.Д., Зиндер Л.Р. О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности и языка. Вопросы Языкознания №3, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1963.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

olan tədqiqatlar dilin psixoloji baxımdan tədqiqinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

N. Xomskiyə görə, dil sistemində iki anlayış əsas götürülməlidir: dil səriştəsi (**competence**) və dilin işlənməsi (**performance**). Dil səriştəsi potensial bilgidir, dilin işlənməsi isə dil bacarığının reallaşmasıdır. N. Xomskiyə görə, dil bacarığı birincidir, o, dil fəaliyyətinin aktivliyini təmin edir. Dil fəaliyyəti, aktivliyi və ya performanslığı haqqında isə sonrakı fəsillərdə ətraflı danışacağıq.¹¹

“Kompetens” və ya “Səriştə” geniş məfhumdur. “Dil səriştəsi dedikdə, hər bir normal dil daşıyıcısının malik olduğu dil bilgisi, danışan və dinləyənin həmin bilgidən istifadə etmə üsulları nəzərdə tutulur”¹².

“Kommunikativ kompetensiya” (dil səriştəsi) termini “səriştə” və “performans” terminləri ilə sıx bağlıdır. “Dil bilgisi”-qrammatik qaydalarla məhdudlaşdırılmış səriştədir, dildən istifadə etmək isə “performans” adlanır.

N. Xomskinin dilçiliyə verdiyi digər töhfələrdən biri də dilin öyrənilməsində performanslığın və kompetensiyanın (bacarığın) vəhdətini qəbul etməsidir. Kompetensiya dilçiliyin obyektı olsa da, performanslıq əsasən psixolinqvistikada hərtərəfli araşdırılır.

¹¹ Xomski N. Dil və təfəkkür. İngilis dilindən tərcümə. A.Məmmədov. Bakı, “Kitab aləmi” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2006, s. 95.

¹² Yenə orada. s. 95.

Biz də dilin qavranılmasında kompetensiya və performanslığın vəhdətini qəbul edirik və bu monoqrafiyada da məqsədimiz danışıq aktında onların psixolinqvistik təhli-lini aparmaqdan ibarətdir.

N. Xomski ilk fundamental əsəri olan “Syntactic Structures” (Sintaktik Strukturlar) adlı araşdırması ilə dilçilik elmində “inqilab” etdi desək, yanılmazıq. O, bu əsərində dilin sintaktik strukturunu riyazi modellərin köməyi-lə açmağa cəhd göstərmiş və müəyyən mənada buna nail olmuşdur. N. Xomskiyə görə, istənilən dildə elementar qrammatik qaydalara əməl etməklə çoxlu sayda cümlə strukturları qurmaq mümkündür.

N. Xomskinin həm linqvistik, həm də fəlsəfi görüşlə-rinin əsasını dil, onun qavranılması və sintezi təşkil edir. Onun dilçilik tarixində ümdə xidmətlərindən biri, bəlkə də birincisi odur ki, o, dilin qavranılması məsələsinə münasi-bəti dəyişməyə nail oldu. Onun fikrincə, insan dili induk-tiv metodla öyrənmir, insan təfəkkürü anadangəlmə dilöy-rənmə qabiliyyətinə malikdir ¹³.

Kommunikativ kompetensiyanın linqvistik və psixo-linqvistik komponentləri mövcuddur. Linqvistik kompo-nentlərə qrammatik, diskurs, sosio-linqvistik, strateji baca-rıqlar daxildir. Qrammatik kompetensiya “dil haqqında bilik və bacarıqların kodlaşdırılması və başa düşülməsidir.

¹³ Chomsky N. Syntactic Structures. Massachusetts Institute of Technology. Mouton Publishers. The Hague. Paris 1957, p.53.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Qrammatik kompetensiya yalnız cümlə səviyyəsində reallaşır. Sosiolinqvistik kompetensiya sosial-mədəni qaydalarla şərtlənir. Buraya kommunikasiyada iştirak edən tərəflər, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə, informasiya mübadiləsi və s. daxildir. Diskurs kompetensiyasının əsas məqsədi cümlələri toplayaraq mənə və məzmun cəhətdən bir tam halına salmaq bacarığıdır. Verbal (sözlü) və qeyri-verbal (sözsüz) komponentlər strateji kompetensiyaya daxildir ¹⁴.

Psixoloji səviyyədə kommunikativ kompetensiyaya bilik və bacarıq aiddir. Dilin psixolinqvistik komponenti olan bilik hər bir fərdin anadangəlmə bacarığıdır. Psixolinqvistikada bu iki vahidin – bilik və bacarığın vəhdəti kommunikasiyanın yaranması üçün zəmin yaradır.

Kommunikasiyanın yaranması üçün müəyyən şərait olmalıdır. N.M.Vaxtel kommunikativ situasiyanın (vəziyyətin) aşağıdakı komponentlərini göstərir: 1) məlumatın vaxtı və yeri, 2) adresant, 3) adresat və onun məqsədi ¹⁵.

Psixologiyada niyyət söyləmin yaranmasının ilkin mərhələsi kimi qəbul olunur. İntensiyadan sonra motiv, daxili nitq və onun realizasiyası ön plana keçir. Dilçilikdə

¹⁴ Kaburise Ph.K. Speech act theory and communication: A Univen Study. Cambridge Scholars Publishing, 2011, p.53.

¹⁵ Н.М.Вахтель. Основы прагмалингвистики. Изд-во полиграфический центр Воронежского государственного университета. Учебно-методическое пособие, Воронеж, 2008. с.5.

niyyət danışanın arzu olunan nəticəni əldə etməsi kimi qəbul olunur.¹⁶

N. Xomski qrammatik səriştə ilə praqmatik səriştə anlayışlarını da fərqləndirərək qrammatik kompetensiyanı forma və məna ilə, praqmatik səriştəni isə söz və ifadələrin düzgün istifadəsi və işlənməsi ilə əlaqələndirir. N. Xomskiyə görə, dilin mənimsənilməsi ilə bağlı üç problem diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır: dil nədir ?; o necə qavranılır?; həm danışığ, həm də anlama prosesində dildən necə istifadə olunur ?¹⁷

Beləliklə, transformasyon-generativ qrammatika dilin tam və aydın təsvirini verən dil daşıyıcısının səriştəsi və intuitiv dil bilgilərini əks etdirən nəzəriyyədir.

N.Xomskinin “Sintaktik strukturlar” əsərində irəli sürdüyü bəzi mülahizələr diqqəti cəlb edir. Müəllif qeyd edir ki, “Sintaktik struktur alt və üst qatdan ibarətdir. Üst qat cümlənin fonetik, alt qat isə semantik representasiyasıdır. İnsan istənilən sayda cümlə qurmaq imkanına malikdir və bu cümlələrə indiyə qədər heç kəs tərəfindən söylənilməyən və eşidilməyən cümlələr daxildir. İnsanın dil bil-

¹⁶ Н.М.Вахтель. Основы прагмалингвистики. Изд-во полиграфический центр Воронежского государственного университета. Учебно-методическое пособие, Воронеж, 2008, с. 7.

¹⁷ Chomsky N. Syntactic Structures. Massachusetts Institute of Technology. Mouton Publishers. The Hague. Paris 1957, p.27-30.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

gisi səriştə, qazandığı biliklərin praktik şəkildə konkret situasiyalarda tətbiqi isə performans adlanır”.¹⁸

N.Xomski dil daşıyıcısının intuisiyasına xüsusi əhəmiyyət verdiyindən, dilin qrammatik quruluşu sayəsində qurulan cümlələrin hamısının dil daşıyıcıları üçün qəbul edilən olduğu qənaətinə gəlir. N.Xomskiyə görə, linqvistik qrammatikanın birinci məqsədi cümlə qurmaq, ikinci məqsədi isə bütün cümlələrin dil daşıyıcısının intuisiyasını əks etdirməsidir.

Danışiq aktında linqvistik kontekstlə yanaşı, “deyxis” adlanan (dillə işarə etmə) fiziki kontekst anlayışı da mövcuddur. Deyxislərin müxtəlif növü var: şəxs deyxisləri (mən, sən, biz və s.), məkan deyxisləri (ora, bura), zaman deyxisləri (dünən, bu gün) və s. Deyxislərin iştirak etmədiyi cümlənin mənasını dəqiqləşdirmək bir qədər çətin olur: “Deyxis təkcə dilin morfoloji deyil, həm də funksional aspektini əhatə edir və danışiq aktı iştirakçılarına işarə edilməsinə, söyləm obyektinin uzaqlıq dərəcəsinə, verilən faktların müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına xidmət edir. Deyxis dil ifadələri və əlamətlərinin istifadə yoludur və onun şərhli söyləm anının,

¹⁸ Chomsky N. Syntactic Structures. Massachusetts Institute of Technology. Mouton Publishers. The Hague. Paris 1957, p.87.

onun iştirakçılarının, məkanının və ya zamanının fiziki koordinantlarına istinaddan asılıdır”.¹⁹

Uzun illər sintaktik vahidlər qrammatik və funksional struktur baxımından tədqiq olunmuşdur. A.M. Muxinin təbirincə desək, “ən elementar sintaktik vahidlərin tədqiqi zamanı əsas diqqət cümlənin struktur anlayışına - dilin sintaktik səviyyəsinin konstruktiv vahidinə verilmişdir”.²⁰

Sintaktik vahidlərin özünəməxsus əlamətləri predikativlik kateqoriyası (monopredikativ, polipredikativ), funksiyaları (nominativ, kommunikativ), intonasiyası, qrammatik mənası var. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı cədvəldə belə göstərə bilərik:

sint. vahidlərin əlamətləri	söz birləşmələri	sadə cümlə	mürəkkəb cümlə
predikativlik kateqoriyası	yoxdur	monopredikativdir	polipredikativdir
intonasiyası	yoxdur	var	var
qrammatik mənası	komponentlər arasında sintaktik münasibətlər	predikativlik	sözlər arasında sintaktik münasibət

¹⁹ Mahmudova Ş.A. İngilis dilçiliyində deysis kateqoriyası. “Elm və təhsil”, Bakı 2016, s.156.

²⁰ Мухин А.М. Структура предложение и их модели. Наука, Ленинград. 1976, с.135.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Beləliklə, XX əsrin ortalarından söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr sintaktik vahidlərin tərkibində öyrənilməyə başladı.

İ.S. Şevçenkoya görə, danışiq aktında adresant, adresat, intensionallıq, kontekst, situativlik, metakommunikativlik, denotativ, lokutiv, illokutiv aspektlər əsas götürülməlidir.²¹

Adresant aspektinin məzmununda danışanın sosial və situativ rolu (sosial vəziyyət, yaş, cins, ixtisas və s.), eləcə də kommunikativ və psixoloji səciyyəsi (kommunikativ kompetensiya, temperamenti, bacarığı və s.) öz əksini tapır.

Danışiq aktında adresant amilinin rolu böyükdür: əvvəla o, məlumatın məzmununu, onun illokutiv gücünü müəyyən edir. Digər tərəfdən, bu aspektdə adresant haqqında müxtəlif məlumatlar olur və onlar həm eksplisit, həm də implisit formada özünü göstərməklə dinləyicinin danışiq fəaliyyətinə müəyyən təsir göstərir.

Kommunikasiya prosesində ünvanlanan məlumatı qəbul edən adresat adlanır. Adresat ətraf mühitin tələbinə uyğun olaraq intensionallıq göstərir və fəaliyyətdə olur; başqa sözlə, adresat (şəxsiyyətlərarası) aspektinə dinləyə-

²¹ Шевченко И. С. Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16-20 вв.: Монография. Харьков, Константа, 1998, с.42.

nin cəmiyyətdə sosial və situativ rolu, ətraf aləm haqqında bilgisi, məqsədi və s. aid edilir.

Danışığ aktının digər növü isə intensional aspektdir. Söyləmin intensiyası adresantda keçmiş təcrübə və kommunikativ situasiya əsasında baş qaldırır. Danışığ aktı nəzəriyyəsində, eləcə də psixolinqvistikada intensional aspekt xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Kontekst aspektinə görə, bir cümlə müxtəlif kontekstlərdə müxtəlif danışığ aktı fəaliyyəti bildirir. Kontekst bu elementlərdən ibarətdir: danışan, dinləyən, yer, vaxt, eləcə də psixoloji vəziyyət.²²

Danışığ aktına kommunikativ-praqmatik aspektdə üç səviyyəli struktura malik model kimi yanaşmaq qəbul olunmuşdur. Onun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti – intensionallıq və konvensionallıqdır.

Danışığ aktının intensionallığı dedikdə, “mən”, onun psixoloji vəziyyəti, danışığ aktının doğruluğu, söyləmin propozisional məzmunu əsas götürülür. Beləliklə, intensionallıq üçün “mən – burda - indi” formulu qəbul olunmuşdur. Konvensionallıq isə bu sxemə uyğun gəlir: danışan subyekt - mən, dinləyən subyekt - sən. Danışan subyekt kommunikasiyanın aparıcı iştirakçısı olur.²³

²² И.С.Шевченко. Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16-20 вв.: Монография. – Харьков: Константа, 1998, с.42 - 43.

²³ Красина Е.А. Речевые акты как объект сопоставительного исследования. Pdf.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

K. Abdurəhmanova kommunikativ danışiq aktlarının konvensional aktlardan fərqlərini belə xarakterizə edir: “Kommunikativ danışiq aktları konvensional aktlardan fərqli olaraq hər dəfə yenidən yaranır və onların propozisional mənası perlokutiv aktın yaranmasında həlledici rol oynayır. Konvensional danışiq aktları rəsmi və gündəlik ritualların bir hissəsi olub, sosial funksiyalar yerinə yetirir”.²⁴

Dilçilikdə, eləcə də psixologiyada dilin kommunikativ, siqnikativ, nominativ və predikativ funksiyaları qeyd olunur. Dil ilk növbədə iki funksiyayı – nominativ və predikativ funksiyaları həyata keçirir. Ümumilikdə isə, nominativ – dil üçün, siqnikativ – nitq üçün, indikativ - ifadə olunanı göstərmək üçün əsasdırsa, fikri ifadə etmək üçün kommunikativ funksiya yerinə yetirilir.

Danışiq aktı prosesində bir sıra kommunikativ postulatlar əsas götürülür və bu postulatlar məşhur filosof və məntiqşünas Q.P. Qraysın konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Q.P. Qraysın konsepsiyasının əsasını danışiq aktı iştirakçılarının müxtəlif vəziyyətlərdə bir-birlərini anlaması üçün ümumi dil tapmaları təşkil edir. Onun təqdim etdiyi postulatlarda bir sıra müddəalar reallaşır. Bunlardan informativlik, doğruluq, relevantlıq və ya uyğunluluq, ifa-

²⁴ Абдурахманова К. Е. Лингвистический анализ эмоциональных предложений в английском языке. “Elm və təhsil”, Bakı 2014, s.67.

dələrin aydınlığı postulatlarını qeyd etmək olar. İnformativlik postulatına görə, söyləm kifayət qədər informativ olmalıdır və o, lazımsız informasiyanı əks etdirməməlidir.

Doğruluq postulatının əsasını doğruluq təşkil edir: “Doğru düşündüyünü söylə”, “Yanlış zənn etdiyini söyləmə” kimi ifadələr bu postulatı səciyyələndirir.

Relevantlıq və ya uyğunluluq postulatında daha çox bu ifadələrdən istifadə olunur: “Mövzudan kənara çıxmayın”, “İndi yalnız məsələyə dəxli olan şeylərdən danışın”.

İfadələrin aydınlığı postulatında da tez-tez “Aydın olmayan ifadələrdən qaçın”, “Qeyri-müəyyənlikdən uzaq olun” kimi ifadələr işlənir. Bunlarla yanaşı, onun tədqiqatlarında nəzakətlik, rəğbət, razılaşma, ciddilik kimi postulatlar da yer almışdır.²⁵

Müəyyən situasiyalarda danışan şüurlu olaraq informasiyanı gizli şəkildə çatdırmaq üçün bu və ya digər üsullərdən istifadə edir. Ümumiyyətlə, söyləmələrdə implisitliyi göstərmək üçün istehzadan, təşbehdən, hiperbol və litotadan istifadə olunur. Bu üslubi vasitələr söyləmələrin anlaşılmasında uyğunsuzluq yaradır və dinləyəni gizli məna haqqında düşünməyə vadar edir. Belə olan şəraitdə söyləmədə doğruluq postulatı pozulmuş olur²⁶.

²⁵ Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. Прогресс, 1985, вып. 16, М.: с. 217-237.

²⁶ Yenə orada

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

İmplicit mənanın öyrənilməsi pragmatik tədqiqatların mövzusu olmaqla, danışiq aktı nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır. Q.P.Qraysın postulatlarını dərk etmək üçün aşağıdakı məsələlərə də diqqət yetirmək lazımdır: Məsələn, tautoloji sözləmlər (gərəksiz təkrarlar), “Qanun qanundur”, “Qadın qadıdır” kimi sözləmlərdə eyni sözün təkrarı informativlik postulatlarının pozulmasına gətirib çıxarır və dinləyəni sözləmin yalan və ya gerçək assosiasiya üzərində qurulmasını dərk etməyə məcbur edir.

Digər tərəfdən kinayə, metafor, litota, mübaliğədə açıq-aydın sezilən yalan dinləyəni gizli məna axtarışına sövq edir. Söz oyunu (pun) cümlədə ikimənalılıq əmələ gətirir. Söz oyununun əsas məqsədi sözləmdə bir neçə mənanın ifadəsi yox, oyun zamanı bu mənaların bir-birilə uyğunlaşmasını göstərməkdir.

Deməli, implicit məna elə mənadır ki, orada gizli məna ön plana çəkilir. Mənanı dərk etmək üçün dinləyən ətraf mühit haqqında biliklərini, sosial stereotipləri işə salmalıdır. Çünki implicit məna sözləmdə birbaşa sözün mənasında, intonasiyada, konstruksiyada deyil, adresat tərəfindən məlumatın şərhində özünü büruzə verir ²⁷.

Məhz bu cəhətdən dilçilikdə XX əsrin 60-70-ci illərində əsası C.Ostin, C.Syörl tərəfindən qoyulmuş danışiq aktı

²⁷ Салтыкова А. А. Имплицитная аксиологическая модальность в текстах СМИ. дис. На сосискание ученой степени канд.фил. наук. Москва 2014, с.13.

nəzəriyyəsi yarandı. Danışığ aktı nəzəriyyəsində söyləmlər üç səviyyədə öyrənilir: lokutiv, illokutiv, perlokutiv.

1.2. Danışığ aktının xarakteristikası

A.N. Leontyev nitqin psixoloji təbiəti haqqında yazır: “1) nitq psixoloji prosesdə mərkəzi yer tutur; daxili nitqin inkişafı təfəkkürün və eyni zamanda bütünlükdə şüurun inkişafı ilə əlaqədardır; 2) nitq polifunksional xarakter daşıyır: nitqə kommunikativ funksiya xasdır (yəni söz ünsiyyət vasitəsidir), indikativ funksiya (söz əşyanı göstərmək vasitəsidir) və intellektual siqnifikativ (söz - anlama, ünsiyyət daşıyıcısıdır) funksiyaya malikdir.; 3) nitq izomorf fəaliyyətdir, belə ki, o, ucadan söylənən kommunikativ nitqdir; 4) nitqin (əsasən sözdə) fiziki-daxili tərəfi, eləcə də, semantik tərəfi var; 5) insan nitqinin əsasını təşkil edən söz əşyavi bağlılıq və mənaya malikdir, başqa sözlə ünsiyyət daşıyıcısıdır. Bütün bu funksiyalar daxildən bir-birilə sıx bağlıdır”²⁸.

Müasir psixologiya nitqə ünsiyyətin universal vasitəsi kimi baxır. Burada iki subyekt özünü göstərir - nitq söyləmini formalaşdıran və onu (həmin söyləmi) qəbul edən.

²⁸ А.Н.Леонтьев. Психологическое исследование речи // Изб. Психол.произведения: В 2-ч т. / под ред. В.В.Давыдова. 1983, Т.1, М., с. 69-70.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

İstər dilçilərin, istərsə də psixoloqların çoxu nitqə danışiq aktı kimi yanaşırlar. L.S.Vıqotskinin fikrincə, “söz” (nitq) ictimai praktikada yaranır və buna görə də insanın individual şüurundan asılı olmayaraq obyektiv reallığı bildirir.²⁹

V.P. Qluxov kommunikativ istiqamətinə görə nitq söyləmlərini iki yerə bölür: “1) yeni informasiya verən söyləmlər, 2) lazımi informasiyanı alan söyləmlər (əsasən sual cümlə formasında), 3) çağırış ifadə edən (və ya imperativ söyləmlər), 4) nəticə çıxarma söyləmləri”.³⁰

Nitq söyləmləri psixolinqvistikada fəaliyyət kimi təqdim olunur. Nitq söyləminin kommunikativ formasının əsasını onun leksik-qrammatik forması və intonasiya təşkil edir. Nitq söyləmi nitq fəaliyyətində məlumat və ya qərar vermə kimi reallaşır. Fəaliyyətin digər komponenti -əməliyyat adlanır. Təbiət etibarilə əməliyyat fəaliyyətlə eynilik təşkil edir.

Nitq söyləminin yaranması, qəbulu və anlaşılması özü-özlüyündə əməliyyatla sıx bağlıdır. Nitq fəaliyyətində əməliyyat inkişaf edərək bacarığa çevrilir. Psixolinqvistikada nitq bacarığına aşağıdakılar daxil edilir: 1) lazımi söz və ya söz birləşməsinin seçilməsi; 2) sözlərin qrammatik

²⁹ Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. М., 1960, с.51.

³⁰ В.П.Глухов. Основы психолингвистики. АСТ:Астрель, 2005, М.: с.71.

formaya əsasən dəyişməsi; 3) sözlər və söz birləşmələri arasında düzgün qrammatik boşluğun olması; 4) qrammatik cəhətdən düzgün cümlənin qurulması.³¹

Nitqin mərkəzi funksiyası kommunikativlikdir. İnsan nitqdən digərlərinin davranışına, düşüncəsinə təsir etmək üçün istifadə edir.

Nitq fəaliyyəti eyni zamanda koqnitiv funksiyaya malikdir. Dil işarəsi olan söz ətraf mühitdə universal silah kimi çıxış edir. Söz insan şüurunda obyektin təsvirini canlandırır. Sözüň əşyavi asılılığı özünü dilin nominativ funksiyasında göstərir. Söz iki əsas xüsusiyyəti özündə cəmləşdirir: bir tərəfdən mövcud olan əlamətləri, digər tərəfdən isə əşyanı təhlil edir.

Nitq fəaliyyətində insan amili əsasdır, lakin yeganə amil deyil. Bundan başqa nitq fəaliyyətində situasiya və eksperiment amilləri də vacib hesab olunur. Psixolinqvisitik araşdırmalarda bu üç amilin rolu əvəzsizdir: nitq fəaliyyəti insan tərəfindən realizə olunur, onun realizə olunması üçün müəyyən situasiya olmalıdır. Məhz aparılan təcrübələr nəticəsində daha adekvat nitq fəaliyyəti modelləri əldə etmək mümkündür.

Nitq fəaliyyəti insan fəaliyyətinin spesifik forması olmaqla digər fəaliyyət növlərindən fərqlənir. Nitq fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun iki qütblülüyüdür.

³¹ Глухов В. П. Основы психолингвистики. АСТ: Астрель, Москва, 2005, с.72.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Bu elə bir fəaliyyət növüdür ki, burada həmişə iki subyekt iştirak edir. Birinci subyekt danışan və ya yazan, ikincisi isə dinləyən və ya oxuyan. Psixolinqvistikada birinci subyekt (S_1) yəni məlumatı ötürən və ya agens, ikincisi isə (S_2) qəbul edən və ya resipientdir. Bu subyektlərsiz danışiq mövcud deyil. İnsan informasiyanın ötürülməsində mürəkkəb əlaqələri və münasibətləri reallaşdırır.

İnformasiya kodlar vasitəsilə ötürülərək nitqi əmələ gətirir və burada şübhəsiz, psixoloji amillərin də rolu dənılmazdır. Dil obyektiv, ictimai-tarixi kodlar sistemi kimi dilçiliyin, psixoloji proses kimi fikrin təşkili və ötürülməsində psixologiyanın predmetinə çevrilir və hərtərəfli şəkildə psixolinqvistikada öyrənilir.

Danışiq fəaliyyət forması kimi iki cür reallaşır: 1) informasiyanın ötürülməsi – burada iki şəxsin iştirakı mütləqdir: danışan və dinləyən. İkinci forma isə danışan və dinləyəni bir subyekt ətrafında birləşdirir və bu zaman nitq ünsiyyət vasitəsi deyil, təfəkkür silahına çevrilir³².

Ünsiyyət vasitəsi kimi nitq iki real prosesdə iştirak edir. Bir tərəfdən nitq fikri təcəssüm etdirməli və onu söyləmə səviyyəsinə gətirməlidir. Bu hal söyləmin kodlaşması adlanır.³³ Düşüncədən nitqə qədər olan yolun təhlili elmdə söyləmin psixologiyası və ya ekspressiv nitq ad-

³² Лурья А.Р. Лекции по общей психологии. – СПб.: Питер, 2006, с. 27.

³³ Yenə orada, c.27.

lanır. Söyləmin dekodlaşması prosesində isə əksinə proses baş verir; belə ki, qəbul edilmiş söyləm artıq fikrə çevrilir. Psixologiyada tez-tez nitqdən fikrə doğru olan yolu anlama prosesi adlandırırlar və bu sahəni psixologiyanın bir qolu olan psixoloji impressiv nitq öyrənir. Bu proseslər özünü həm şifahi nitqdə, həm də yazılı nitqdə göstərir. Nitqin hər iki formasının özünəməxsus psixoloji özəllikləri vardır.

Fikirdən nitqin reallaşmasına doğru gedən psixoloji prosesi nəzərdən keçirək. İnsan həmsöhbətinə öz fikrini çatdırmaq üçün geniş nitq formasından istifadə edir. İlk növbədə o, söyləm motivindən istifadə etməlidir. Motiv arzu, istək, tələb formasında ifadə oluna bilər və bu zaman söyləm pragmatik xarakter daşıyacaq. Informasiyanın ötürülməsi, digər insanla kontakta girmək söyləm motivi kimi çıxış edə bilər. Bəzən isə söyləm motivinin elementar hadisələri kimi emosional vəziyyət, daxili gərginlik də ola bilər.

Digər tərəfdən, söyləm motivi proses boyu var gücü ilə hərəkət edən başlanğıc anıdır. Məhz sonrakı mərhələdə fikirlər yaranır. Fikirlərin psixoloji təhlili psixologiyada mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bəzi müəlliflər³⁴ hesab edirlər ki, “təmiz fikir”-in sözlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Digər psixoloqlarsa, qeyd edirlər ki, fikir sözdə təcəssüm

³⁴ Bach K., Robert M.H. Linguistic Communication and Speech Acts. MIT Press. Cambridge, Massachusetts and London, England 1979.

Danışq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

olunan hazır psixi ehtimaldır. Sonralar L.S. Vıqotski də təsdiq etdi ki, fikir təmsil olunmur, sözdə ifadə olunur.

Nitq söyləmlərinin iki formada özünü göstərməsi artıq bəlli məsələdir. Bunlar şifahi və yazılı nitqdir. Onlar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, onların hər biri nitqi müxtəlif cür ifadə edir.

Şifahi nitqdə ən sadə struktur «ah!», «ax, səni!», «cəhənnəm ol!» və s. adət olunmuş nitq etiketlərinin aid olduğu “affektiv nitq”dir.

Bu formada dəqiq motiv (xahiş, əmr, məlumat) yoxdur, onun əvəzinə affektiv gərginlik özünü göstərir. Şifahi nitqin digər forması şifahi dioloji nitqdir. Bu forma özünəməxsus psixoloji struktura malikdir. Şifahi dioloji nitqin öz motivi var; o özündə xahiş və ya əmri, hər hansı bir xəbəri cəmləşdirir. Belə ki, bu motiv subyektin davranışında, bəzən isə digər subyektin davranışında (məsələn, verilən suala cavab) da öz əksini tapır. Eyni sözləri fikir haqqında da demək olar. Söhbətin əvvəlində insanda fikir baş qaldırır; bu fikir həmsöhbətinə ya informasiya vermək, ya da nəyisə xahiş etmək formasında özünü göstərir. İnsan suala cavab vermək istədikdə (əgər cavab razılıq və ya narazılıq bildirəcəksə), həmsöhbətin nitqində sual kimi formalaşır və bütün söhbət boyu bu sxemə riayət olunur. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, subyektlə söhbət əsnasında hər hansı bir fikri axtarmaq, formalaşdırmaq lazım gəl-

mir. Dioloji nitqin əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki, həmsöhbət söhbətin nədən getdiyini həmişə bilir. Şifahi dioloji nitqdə isə digər özəllik də özünü göstərir. Bu nitq formasında xarici faktorlardan - müxtəlif jestlərdən, mimika və intonasiyadan istifadə ön plana keçir.

Bütün bunlar dioloji nitqin struktur özəlliklərini müəyyən edir. Bu nitq forması natamam, ixtisarla, bəzən fraqmentar, ellipsis formasında özünü göstərə bilər, lakin nitq bütün hallarda anlaşılıqlı olma xüsusiyyətini itirmir.

Söyləmin üçüncü ən mürəkkəb növü şifahi monoloji nitqdır ki, bu da əmr, məruzə formasında özünü göstərir. Şifahi monoloji nitqin motivi, eləcə də niyyət olmalıdır. Məhz niyyətdən çıxış edərək fikir formalaşır. Dialoji nitqdən fərqli olaraq, bu fikir hazır formada verilmir, o, ünsiyyət prosesində yaranır³⁵.

Monoloji nitqin digər forması “epik nitq” adlanır. Bu nitq forması jestlərlə, intonasiya vasitəsilə müşayiət olunur. Burada nitq maksimal dərəcədə savadlı olmalı və bütün dil kodları (leksik və sintaktik) maksimal dərəcədə istifadə olunmalıdır.³⁶

Söyləmin son, daha mürəkkəb forması yazılı monoloji nitqdır. Şifahi nitqdən fərqli olaraq yazılı monoloji nitqdə həmsöhbət iştirak etmir. Burada xəyali həmsöhbət olur.

³⁵ Лурья А.Р. Лекции по общей психологии. – СПб.: Питер, 2006, с. 280.

³⁶ Yenə orada, 283

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Məhz bu fakt bu söyləm formasının psixoloji strukturunu təyin edir.

Əgər yazılı monoloji nitq yeni, hələ tam emal olunmamış fikir formalaşdırırsa və bəzi detallar hələ subyektin özünə də tam aydın deyilsə, onda söyləmin anlaşılması mürəkkəb olur. Həm şifahi, həm də yazılı nitq bir əsas funksiya yerinə yetirir: onlar fikrin emal olunmasında, subyektin intellektual fəaliyyətinin dəqiqləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Dil sisteminə müxtəlif nitq vahidləri: fonetik-fonomatik, morfem, leksik-frazeoloji, morfoloji və sintaktik vahidlər daxildir və bu səviyyələr arasında xüsusi əlaqə var. Dilçilikdə dil fəaliyyəti əvəzinə daha çox “nitq fəaliyyəti” terminindən istifadə olunur ki, bu termini də ilk dəfə F. de Sössür işlətmişdir. Nitq fəaliyyəti dil materialının istifadəsində insanlar tərəfindən kommunikativ məqsədlər üçün yaradılan mürəkkəb prosesdir. Nitq fəaliyyəti cümlə və mətn vasitəsilə reallaşdırılır. Mətn qrammatik və məna cəhətdən birləşən əlaqəli cümlələrin məcmusudur. Nitq və dil ayrı-ayrılıqda mövcud ola bilməz, dil formadır, o, təfəkkürlə səs arasında vasitəçidir. Dilsiz təfəkkür mövcud deyil. Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaqla mücərrəd işarələr sistemindən təşkil olunmuşdur. Nitq isə prosesdir - ünsiyyət prosesidir. O, müəyyən informasiyanı dilin ifadə imkanlarına uyğun şəkildə formalaşdırır. Nitq

dildən törəyir. “Dil sosialdır, passivdir, sistemlidir, davamlıdır. Nitq isə individualdır, systemsiz və dözümsüzdür”.³⁷

Deməli, nitq dilin inkişaf mənbəyi olduğundan, onun inkişafında nitqin rolu danılmazdır. Onları bir-birindən ayırmaq olmaz, onlar bir-birinin inkişafına təkan və istiqamət verir. Linqvistik vahidlər olan dil və nitq (langue-parole) arasında ümumi cəhətlər onların hər ikisinin ictimai-sosial səciyyəli olması, kommunikativliyə xidmət etməsi, eyni ictimai hadisənin müxtəlif tərəfləri olmasıdır.

E.S.Trubetskoy nitqin (dilin) funksiyalarının ilk dəfə K.Bülerin işləyib hazırlandığını qeyd edir. O, nitqin funksiyalarının ekspressivlik, appelyativlik və eksplikativlik ifadə etdiyini qeyd edir. Sonralar E. Trubetskoy K.Bülerin fikrini davam etdirmiş və dilçilikdə nitqin funksiyalarının üç – ekspressiv, appelyativ, eksplikativ aspektinin olduğunu təsdiq etmişdir”.³⁸

Əsası C. Ostin, C. Syörl tərəfindən qoyulmuş danışığ aktı nəzəriyyəsi dilçilikdə XX əsrin 60-70-ci illərində meydana çıxdı.³⁹

³⁷ Бабайцева В.В. Слово, язык, речь. Рациональное и эмоциональное в русском языке: Международный сборник научных трудов. – М.: МГОУ, 2012, стр. 24.

³⁸ Трубецкой Е.С. Основы филологии. – М., 1960, с.22.

³⁹ Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009, p. 98.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Danışiq aktında dil özünü fəaliyyət forması kimi təcəssüm etdirir. K.Bax və M.Robertə görə C. Ostin konstativlərlə performativlər arasındakı fərqi tam izah edə bilmədiyinə görə dildə mövcud olan bütün ifadələrin hərəkət icra etməsi qənaətinə gəlir və buna görə də o, söyləmələrdə üç hərəkət tipinin olduğunu iddia edir : lokutiv, illokutiv, perllokutiv”.⁴⁰

İndi isə həmin söyləm səviyyələrinin təhlilinə keçək.

Lokutiv akt (“locution”- ifadə, deyim) danışiq aktında əsas məna daşıyan fonetik, leksik-qrammatik və semantik quruluşa malik olan söyləmin tələffüzüdür . “Lokutiv akt zamanı aşağıdakılar icra edilir; -sual verir və ya cavab alırıq; - müəyyən informasiya veririk, belə ki, xəbərdarlıq edir, hökm elan edirik; - hər hansı bir cümləni tələffüz edirik; -çağırış edirik və s.”⁴¹

İllokutiv akt (-“il”, - “in” – içində) ünsiyyətin ən kiçik vahidi olub şərti xarakter daşıyan söyləmin kommunikativ məqsədini təşkil edir. Niyətin sözə çevrilməsində illokutiv akt mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İllokutiv akt lokutiv aktın əksidir. Məsələn,

/He said to me: - Send it//. – lokutiv akt

/He urged (advised,ordered) me to send it//. – illokutiv akt

/ He persuaded me to send it // . – Perllokutiv akt

⁴⁰ Bach K., Robert M.H. Linguistic Communication and Speech Acts. MIT Press. Cambridge, Massachusetts and London, England 1979, p.108.

⁴¹ Yenə orada, p. 94-108.

“İllokutiv aktı iki qrupa bölürlər: konvensional və şərti illokutiv akt.

Şərti illokutiv akta voting (səs vermək), resigning (istefa vermək), arresting (həbs etmək), acquitting (bərəət qazanmaq), marrying (evlənmək), christening (xaçlamaq), dedicating (həsər etmək), abolishing (ləğv etmək) daxil edilir. Konvensional illokutiv akt iki ümumi kateqoriyaya bölünür: effektivlər və verdiktivlər. Effektivlər qarşılıqlı inam əsasında formalaşan söyləmlərdir, verdiktivlər isə təbii baş verən faktlara söykənir.

Perlokutiv akt - (latıncadan “per” - vasitəsilə) kommunikasiya prosesində hər hansı bir nəticə əldə etmək məqsədilə adresata yönələn akt olub şərti xarakter daşımır.⁴²

C.Ostin perlokutiv aktın sxemini bu cür verir: “By doing x I was doing y ” – yəni bir şeyi demək bir şeyi icra etməkdir.

Bu aktların hər üçü eyni vaxt ərzində biri ardıcıl olaraq baş verir. Belə ki, danışarkən və ya fikrimizi ifadə edərkən biz lokutiv aktı icra etmiş oluruq. Eyni zamanda, danışarkən nə haqqındasa informasiya vermək və ya əmr etməklə, biz illokutiv aktı da icra etmiş oluruq. Bunlardan sonra perlokutiv aktın icrası reallaşır. Bu aktda nəyisə deməklə nəyəsə nail oluruq, belə ki, kimisə nəyəsə inandırırıq, təəccübləndiririk.

⁴² homepages.tversu.ru. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. Речевой акт в понимании Дж.Остина.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Lokutiv akt özü də üç səviyyədən asılıdır:

a) fonetik akt: səslərin tələffüzü

b) fatik akt (konseptual): sözlərdən istifadə

c) retik akt (struktur): məlum cümlənin tələffüzü⁴³.

Bu aktlar eyni vaxtda söyləmədə öz ifadəsini tapır. Fatik aktı icra edərkən fonetik aktı da icra etmiş oluruq. Fatik aktda dilin lüğət tərkibi və qrammatika əsas götürülür. Bu akt özündə müxtəlif növ mimika, intonasiya, jestləri cəmləşdirir.

Retik aktın əsasını məruzə təşkil edir.

Məsələn, /He said that the cat is under the tree//. –

/O dedi ki, pişik stolun altındadır //.

Bu tip cümlələr vasitəsiz nitq kimi (indirect speech) işlənir.

Danışan lokutiv aktı həyata keçirərkən eyni zamanda illokutiv aktı da həyata keçirir. İllokutiv akt – *soruşmaq, suala cavab vermək, informasiya vermək, əmin etmək, xəbərdarlıq etmək, qərar qəbul etmək, işə təyin etmək, təsvir etmək, müəyyən etmək* kimi hərəkət bildirən sözləri özündə cəmləşdirir.

İllokutiv aktda eyni zamanda eksplisit performativlər də özünü göstərir.

Məsələn, /Söz verirəm ki, vaxtında qayıdacağam //.

⁴³ homepages.tversu.ru. Сузов И.П. Лингвистическая прагматика. Речевой акт в понимании Дж.Остина.

İllokutivliklə perlokutivlik arasında müxtəlifliyi əldə etmək asan deyil. İllokutivliyə *xəbərdar etmək, əmr etmək*, perlokutivliyə isə *dilə tutmaq, dilxor olmaq, təəccübləndirmək* və s. kimi semantik məna daşıyan sözlər aiddir.

İ.P.Susov illokutiv aktın modelini belə verməyi təklif edir.

In saying /x/ I was doing /y/ I did /y/.

Perlokutiv akt by sözünü ilə işləyir.

By saying/x/ I did /y/ I was doing⁴⁴.

Söyləmin illokutiv gücü kontekstdən asılıdır, müxtəlif kontekstdə söyləm müxtəlif illokutiv güc nümayiş etdirə bilər.

Məsələn, /My father will be back soon cümləsi// – *söz vermək, qorxu, xəbərdarlıq* kimi başa düşülə bilər və ya /Why don't you wear your jacket?// cümləsi həm *məsləhət*, həm də *tövsiyə* kimi başa düşülə bilər. Bu cür nümunələrin sayını çoxaltmaq da mümkündür.

Semantik qrupa daxil olan cümlələr tez-tez illokutiv aktı icra edir. Semantik statusa malik olan cümlələr bilavasitə digər tip illokutiv akt icra edə bilər. Vasitəli (indirect) danışq aktına aid cümlələrə nəzər yetirək:

Məsələn, /I think you'd better leave at once//. (təsdiqdə deyilmiş xahiş)

/Dinner is ready//. (xahiş olunur ki, yeyəsiniz)

⁴⁴ homepages.tversu.ru. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. Речевой акт в понимании Дж. Остина.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

/Tell me what you want//. (direktiv vasitəsilə sorğu)

/Do you want another cup// ? (sual vasitəsilə təklif)

/Why don't you take aspirin//? (sual vasitəsilə məsləhət).

Bəzi performativ feillər ritual (mərasim, adət) və ya leqal (qanuni, məhkəmə) situasiyalarında işlənir.

Məsələn, / I sentence you to one year's imprisonment. I name this ship Elizabeth //.

Cümlənin illokutiv gücü onun söyləmələrdə iştirakından asılıdır. İlokutiv gücü göstərmək üçün vurğu, intonasiya, feilin şəkilləri, söz sırası və performativ feillər əsas vasitələrdəndir.

Alman tədqiqatçıların araşdırmalarında 4800 danışiq aktı feillərinin olması və onların da dörd qrupda – ekspressivlər, müraciət, interaksiya və diskursda cəmləşməsi öz əksini tapmışdır ⁴⁵.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, cümlənin illokutiv gücü cümlənin düzgün qurulmasından və mənanın qavranılmasından asılıdır. İlokutiv aktın həyata keçirilməsi üçün feilin I şəxs təkdə, indiki zamanda, xəbər şəklində, təsdiqdə, məlum növdə olması vacib şərtlərdəndir.

İ.P. Susov danışiq aktının aşağıdakı illokutiv tiplərini göstərir:

⁴⁵ Василина В.Н. Иллокуция как коммуникативная характеристика высказывания. Вестник МГЛУ, Серия 1. Филология 2005, № 2 (18), с.44-53

1. direktivlər (xahiş, göstəriş bildirir);
2. komissivlər (vəd, hədə-qorxu, elan)
3. erotetik (sual formalı söyləmlər);
4. representativlər (təsdiq, hesabat, izahat)
5. satisfaktivlər (üzrxahlıq, təşəkkür, cavab);
6. retraktivlər (icazə, dəqiqləşdirmə)
7. deklarativlər (təyinat, adlandırma, danışıqlar);
8. vokativlər (müraciət, çağırışlar).⁴⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, İ.P.Susovun irəli sürdüyü danışıq aktının illokutiv tiplərinin demək olar ki, hamısı ana dilimizdə də öz əksini tapmışdır. Düşünürük ki, onun verdiyi təsnifat heç də elmdə yenilik deyildir.

Direktivlər və erotetik tipli söyləmlər həmişə təşəbbüs xarakteri daşıyır və bir-birinin ardınca gələn hərəkətlərin başlanğıcını qoyur. Satisfaktiv söyləmlər reaktivdir, belə ki, onlar bir-birinin ardınca baş verən hərəkətlərin sona çatdığını göstərir. Komissiv söyləmlər də həm təşəbbüs, həm də reaktiv ola bilirlər. Representativ söyləmlər isə ya təşəbbüskarlıq, ya da reaktivlik bildirir və həmişə digər hərəkətlərin icrası üçün şərait yaradırlar.⁴⁷

⁴⁶ Сусов И.П. Семантика и прагматика предложения. Калинин. 1980, с.45

⁴⁷ Yənə orada, s. 45.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Danışiq aktında vokativ söyləmlərin xüsusi yeri var. Prinsipcə onlar təşəbbüs bildirir, lakin onların əsas məqsədi adresatın diqqətini özünə cəlb etməkdir.⁴⁸

Elə cümlələr var ki, danışiq aktı zamanı müxtəlif cür anlaşılır. Onun doğru və ya səhv anlaşılması şəraitdən asılı olur.

Məsələn, / It is snowing //. (1)

/I promise to sign //. (2)

Yuxarıdakı cümlələrin təhlili: Əgər pəncərədən çölə boylanıb baxsaq görərik ki, həqiqətən qar yağır - onda bu cümlə həqiqəti ifadə etmiş olacaq. İkinci cümlənin doğru və ya yanlış olması şübhə doğurmur, çünki bu cümlədə vəd ifadə olunur.

C. Ostin cümlə və söyləmlərin məna çalarlarını göstərmək üçün danışiq aktı nəzəriyyəsini işləyib hazırlamış və söyləmləri performativ və konstativ olmaqla iki yerə bölmüşdür. Performativ və konstativ nədir? Onlar arasındakı əsas fərq nədən ibarətdir? Bu suallara cavab vermək üçün performativliyin yaranmasına qısa ekskurs edək.

⁴⁸ homepages.tversu.ru. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. Речевой акт в понимании Дж.Остина.

II FƏSİL

Performativliyin psixolinqvistik anlayış kimi söyləmlərdə ifadəsi

2.1. Performativlik anlayışının yaranma tarixi, performativlər və konstativlər

Məntiqi-fəlsəfi anlayış olan performativlik söz və hərəkətin vəhdəti kimi elmdə XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən işlənməyə başlamışdır. Performativlik rus və xarici dilçilikdə müxtəlif aspektlərdə tədqiq edilsə də, Azərbaycan dilçiliyində xüsusi tədqiqat obyektı olmamış, bu problemin bəzi məqamları bir sıra tədqiqat işlərində işıqlandırılmışdır^{49, 50, 51, 52}.

“Performativ” termininin adı “Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları” adlı dissertasiyada “kompetensiya” termini ilə yanaşı çəkilir⁵³.

⁴⁹ Əbdülrəhmanov E. Linqvistik praqmatika, Bakı 2014.

⁵⁰ Hacıyeva M.Ə. Danışq aktında sadə cümlələrin propositiv və presuppozitiv əlaqələrinin tədqiqi. F.f.d.elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissert. Bakı 2012.

⁵¹ Cahangirov F. Dil və Mədəniyyət. “Elm və təhsil”, Bakı 2014.

⁵² Абдурахманова К. Лингвистический анализ эмоциональных предложений в английском языке. “Elm və təhsil”, Bakı 2014,

⁵³ Veysəlova A. H. Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları. f. f. dok. dissert. , Bakı 2009.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

“Performativ” ingilis dilində “to perform”- “ifa etmək” mənasını verir. Performativ, eyni zamanda, “performance” ismi kimi “ifa, tamaşa” mənasını da verir.

Dilçilik ensiklopediyasında performativ söyləmlər belə xarakterizə olunur: “Performativ söyləm - danışiq aktı nəzəriyyəsində müəyyən hərəkətlərin tamamlandığını bildirən söyləmlərin adıdır. Bunlar nəyisə təsvir edən və ya təsdiq edən söyləmlərə qarşı qoyulur. Sonralar bu iki söyləm tipi lokusion və illokusion aspektlər kimi göstərildi. Eyni zamanda dilçilikdə eksplisit və implisit performativ söyləmlər fərqləndirilir. Məsələn, Azərbaycan dilində - /Sən yanılırsan // - implisit söyləmini eksplisit formada belə deyərik: / Mən inandırırım (təsdiq edirəm) ki, sən yanılırsan //. Eksplisit söyləmdə “bununla, beləliklə” və s. kimi leksik illokusion indikatorlar çıxış edir”.⁵⁴

Performativlik termini dilçiliyə XX əsr dilin fəlsəfi konsepsiyasının banisi hesab olunan ingilis filosofu, dilçisi, danışiq aktı nəzəriyyəsinin əsasını qoyan Con Lenqşou Ostin tərəfindən gətirilmişdir. Danışiq aktı nəzəriyyəsinin klassik variantı C.Ostin tərəfindən yaradılmış, tələbəsi C.R.Syörl tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Həmin nəzəriyyənin əsaslarına C.Ostinin 12 mühazirəsində rast gəlirik. Mühazirələrin mətni ölümündən sonra “How To Do Things With Words” (1962) məqalələr toplusunda çap

⁵⁴ Dilçilik ensiklopediyası, 2-ci cild, Mütərcim, Bakı 2008, s.91.

edilmişdir. Fəlsəfi-məntiqi əhəmiyyət kəsb edən dil nəzəriyyəsi beynəlxalq rezonans doğurmuşdur ⁵⁵.

“Performativ”, “performativlik” terminləri universal termin olub, sosial interaktivliyi ilə seçilir. Bu termindən bir sıra humanitar elmlərdə, məsələn, dilçilikdə, fəlsəfədə, sosiologiyada, kulturologiyada, antropologiyada və incəsənətdə istifadə olunur.

“Müasir elmi ədəbiyyatda performativ (illokutiv) feillərin sayı haqqında fikir birliyi hələ də yoxdur. C. Ostin 188, C.Versuren 175, C.Syörl və D.Vandurveken 107, Yu.D.Apresyan 113 belə feilin olmasını iddia edir. Performativ feillərin əsas funksiyası danışq aktının “şərhidir” ⁵⁶.

Tarixi inkişaf prosesində son 400 il ərzində performativ feillərin keyfiyyət strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, bəzi performativ feillər işləklik dairəsindən çıxmış, digərləri öz mənasını dəyişmiş, III qrup feillər isə daha sonralar performativlik ifadə etməyə başlamışlar. ⁵⁷

“Tarixən bir çox performativlər bir qrupdan digərinə keçid etmişlər. Məsələn, representativlər direktivlərə və

⁵⁵ Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009.

⁵⁶ Шевченко И. С. Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16-20 вв.: Монография. Харьков, Константа, 1998, с.104.

⁵⁷ Шевченко И. С. Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16-20 вв.: Монография. Харьков, Константа, 1998, с.106.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

ya komissivlərə çevrilmişlər. XVI əsrdə daha çox *beseech, charge, confess, pray, say, speak, swear, talk, tell, thank, protest* kimi performativ feillər işlənmişdir. Bu feillər həm I şəxsin təkində, həm də cəmində, gələcək zamanda, məchul növdə (I shall be sworn), feilin “sabcanktiv” şək-lində, modal feillərlə, məna qüvvətləndirici “do” feili ilə işlənmişdir.

Əvvəllər performativ feil olmayan *argue, catechize, contradict, introduce, object, order, refuse* və s. performativlik ifadə etməyə başlamışdır. Tarixən qeyri-performativ feil olan “advise” orta ingilis dili dövründə 16-17-ci əsrlərdə performativlik ifadə etməyə başlamış və 18-20-ci əsrlərdə yenə də bu xüsusiyyətini itirməyə başlamışdır.

Şübhəsiz, feillərin semantikasında da dəyişikliklər baş vermişdir. Məsələn, “protest” 16-cı əsrdə “inandırmaq”, “bəyanət vermək” mənasını ifadə edirdisə, 18-ci əsrdə bu mənaya “inkar etmək”, etiraz etmək” kimi mənalar da əlavə olunur. Eləcə də “warrant” 16-cı əsrdə “xahiş etmək, inkar etmək”, 18-ci əsrdə “təsdiq etmək, zəmanət vermək” mənasını ifadə etməyə başladı.

Performativ feillərdə sonrakı dəyişikliklər özünü qrammatik müstəvidə göstərdi. 18-ci əsrdə onların (performativlərin) imperativ formalarının tərkibində, davamedici zamanda işlənməsi müşahidə olunur. Məsələn, /Let me tell you//. /I am expressing my wish// və s. 18-20-ci əsrlərdə

performativ feillərin xitab kimi işlənməsinə də təsadüf olunur: / How was it, pray ? //

XX əsrin diskursu ilə XVI əsr diskursundakı performativ feillərin müqayisəsi göstərir ki, onlar XX əsrdə demək olar ki, 10 dəfə az işlənir. Müasir ingilis dilində danışığ aktı daha çox implisit xarakter daşıyır. *Pray, say, tell* kimi feillər 18-20-ci əsrlərdə performativ feillər kimi deyil, sözləmlərdə illokutuv gücü göstərən markerlər kimi çıxış edir⁵⁸.

Danışığ aktında adresantla adresat arasında reallaşan münasibət performativlik adlanır. Semantik-praqmatik kateqoriya olan performativlik danışığ fəaliyyətini xüsusi kontekstdə xüsusi feillərlə təqdim edən danışığ aktı formasıdır.

Məsələn, /He is right//. – /I (hereby) state that he is right //.

I – adresant, he – adresat, hereby, state isə performativliyi göstərən indikatorlardır.

C.Ostinin fəlsəfəsinin əsasını dil vahidlərinin təkə ətraf aləm haqqında informasiya verməsi deyil, eyni zamanda onların (dil vahidlərinin) reallığa birbaşa təsir etməsi təşkil edir.⁵⁹ C. Ostinin əsas məqsədi fəlsəfi və linq-

⁵⁸ Шевченко И. С. Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16 - 20 вв.: Монография. Харьков, Константа, 1998, с.103-108.

⁵⁹ Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

vistik cəhətdən maraq doğuran həqiqətə uyğun olan və ya olmayan cümlələrin tədqiqi olmuşdur. O, eyni zamanda ilk dəfə olaraq bu əsərdə performativlərdən bəhs etmişdir.

C.Ostin cümlə mənasının izahını vermək üçün danışiq aktı nəzəriyyəsini işləyib hazırladı və söyləmləri performativ və konstativ olmaqla iki yerə böldü.

C. Ostin performativləri danışiq aktında mövcud olan feillərin xüsusi növü hesab edir. Performativ feillərdən istifadə etməklə insan nəşə demir, nəyisə icra edir. O, qeyd edir ki, performativ konstativdən fərqli olaraq həqiqi və yalan olmur, o, uğurlu və ya uğursuz olur və o, hərəkəti təsvir etmir, onun haqqında məlumat verir.

Məs. /I hereby resign from the post of the dean //.

/Mən burada dekanlıq vəzifəsindən istefa verirəm //(1)

/I hereby come home at 7 everyday //.

/Mən burada hər gün evə yeddiddə gəlirəm // (2)

Performativlik ifadə edən söyləmlərdə “hereby” zərfinin işlənməsi heç də bütün cümlələrin performativlik ifadə etməsinə dəlalət etmir. Birinci cümlədəki feil xüsusi vəziyyətdə icra edildiyi üçün performativlik ifadə edir, ikinci cümlədə isə performans öz əksini tapmır.

/I name this ship the Queen Elizabeth – as uttered when smashing the bottle against the stem//⁶⁰ cümləsi təsvir etmir, informasiya verir, icra olunmuş hərəkəti

⁶⁰ Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009, p.5.

bildirir. “Hereby” sözünün işlənməsi isə söyləmin performativlik ifadə etməsini bildirir.

Performativləri konstativlərdən tam fərqləndirmək mümkün deyil. Performativlər, daha çox uğurlu və ya uğursuz icra olunan hərəkətləri, konstativlər isə həqiqi və yalan hərəkətləri bildirir. Eyni cümlə həm performativ, həm də konstativ kimi işləyə bilər.

Məsələn, /I shall be there // cümləsi birbaşa (primary) performativliyi bildirir və ya /I bow deeply before you // cümləsi eksplisitlik bildirir. Belə ki, bu cümlədə başa düşmək olmur ki, nə üçün sənin qarşında təzim edirəm (hörmət əlaməti olaraq, ya qorxudanmı). Əslində “baş əymək” mərasim aktıdır və buraya “papağın çıxarılması”, “əlin ürəyə yaxınlaşdırılması”, “ürəyində nəsə demək”, “başını yırğalamaq” kimi verbal elementlər daxildir ⁶¹.

Danışığ aktının əsasını illokutiv məqsəd təşkil edir və illokutiv məqsəd əsasən kontekstdə özünü göstərir. İllokutiv gücə yeddi komponent daxildir: 1) illokutiv məqsəd, 2) illokutiv məqsədə çatmaq üçün üsul, 3) illokutiv məqsədin intensivliyi, 4) danışığ aktı məzmununun propositional şərti, 5) danışığ aktı şərtləri, 6) səmimiyyət şərtləri, 7) səmimiyyət şərtlərinin intensivliyi.⁶²

⁶¹ http://finances.social/sotsiologiya_719/printsipkooperatsiikommunikativnyi_e_s_67.

⁶² Красина Е.А. Дискурс, высказывание и речевой акт. Russian Journal of Linguistics, 2016, 20 (4), 91-102, с.97.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Performativ elə söz və ifadələrə, sözləmələrə deyilir ki, bu sözləmələrdə hərəkət və hərəkətin icrası eyni vaxt ərzində baş verir. Başqa sözlə, performativ dedikdə, “söz - işdir, fəaliyyətdir” başa düşülməlidir. C. Ostinin təbirincə desək, “to say is to do something” - “Nəyisə demək, onu etməkdir”. C. Ostinin diqqət yetirdiyi cümlələrdəki məlumat adi məlumat deyil, bu məlumat əsas informasiya daşıyıcısıdır. Belə cümlələr daha çox hərəkətə, fəaliyyətə ekvivalent cümlələrdir.⁶³

C.Ostin I şəxs tək, indiki zamanda, məlum növdə, xəbər şəklində işlənən feillərin işləndiyi sözləmələrin aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərmişdir:

1) belə ifadələr assertiv (təsdiqdə) qrammatik formada olmalıdır;

2) təsdiqdə olan cümlələrin tərkibində modal feillər can, must və s. olmamalıdır;

3) bu sözləmələrin, ifadələrin məzmunu vahid mənə ifadə etməlidir, başqa sözlə məzmununda fikir müxtəlifliyi, ziddiyyət təşkil etməməlidir;

4) onlar heç nəyi təsvir etmir, heç nə haqda məlumat vermir və ona görə də onlar nə həqiqəti, nə də qeyri-həqiqəti ifadə edir;

⁶³ Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009, p19.

5) onlar hər hansı bir hərəkətin meydana gəlməsini, həyata keçməsinə, icra olunmasını bildirir.⁶⁴

C. Ostin məqaləsində inkar əvəzliliklərinin və inkar adatının performativ söyləmələrdə işlənməsinin mümkün-süzlüyünü qeyd etmişdir. Düzdür o, bunun səbəbini izah edə bilməmişdir. Təsadüfi deyil ki, onun bu fikri bir sıra dilçilər tərəfindən tənqid edilmişdir.

“N.Xomskinin ən ümdə xidmətlərindən biri məhz odur ki, o, linqvistik nəzəriyyənin istiqamətini performansdan kompetensiyaya yönəltdi. Onun fikrincə, linqvistik nəzəriyyə dil daşıyıcısının dil kompetensiyasını əks etdirməlidir. Blumfild məktəbi, ümumiyyətlə, xomskiyə qədərki dilçilik tədqiqatı məhz performans üzərində qururdu. N.Xomskinin kompetensiya və performans anlayışlarını təqdim etməsi artıq, onun Blumfild məktəbindən, eləcə də sırf empirik mövqedən aralanması və rəşionalizmə yaxınlaşması demək idi”.⁶⁵

Belə ki, N.Xomski “kompetensiya” dedikdə, “danışanın və ya eşidənin dil bilgisi, “performans” haqqında danışdıqda isə, dildən konkret situasiyalarda istifadə olunmasını nəzərdə tuturdu.

⁶⁴ Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009, p. 5, 11, 57.

⁶⁵ Veysəlova A.H. Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları. f.f.dok.dissert., Bakı 2009, s.65.

Danışq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

K. Bax və R. Harris kommunikativ illokutiv aktı konstativlərə, direktivlərə, komissivlərə, aknolicmentlərə və onları da yarımqruplara bölmüşlər. Belə ki, *konstativlərə* assertivlər, prediktivlər, reaktivlər, deskriptivlər, as-kriptivlər, informativlər, confirmativlər, konsessivlər, re-aktivlər, assentivlər, dissentivlər, dispyutativlər, respon-sivlər, səksessivlər, səpozitivlər, *direktivlərə* rekvestivlər, suallar, rikvayəmənlər (tələblər), prohibitivlər (qadağalar), permissivlər (icazələr), advisorlar (məsləhətlər), *komis-sivlərə* promislər (vədlər), təkliflər (offers), *aknolicment-lərə* isə üzrxahlıq, qınama, təbrik etmə, salamlama, təşək-kür xüdəhafizləşmə, rədd etmə, qəbul etmə kimi yarım-qrupları daxil etmişlər⁶⁶.

K. Bax və R.M. Harrisə görə, konstativlər danışanın dinləyiciyə çatdıracağı informasiyanın doğruluğuna inamını, arzusunu bildirir. Direktivlər danışanın dinləyici tərəfindən icra edilən hərəkətə münasibətini bildirir. Komissivlər danışanın arzu və istəyini və bu istəyə uyğun müəyyən şəraitdə hərəkətin reallaşmasını bildirir. Aknolicmentlər isə dinləyiciyə ünvanlanan təşəkkürü bildirir.

Onlar **konstativləri** aşağıdakı yarımqruplara bölürlər:

1) *assertivlər* - buraya affirm-təsdiqləmək, allege-iddia etmək, assert – iddia etmək, aver - söyləmək, avow -

⁶⁶ Bach K., Robert M.H. Linguistic Communication and Speech Acts. MIT Press. Cambridge, Massachusetts and London, England 1979, p.41.

təsdiqləmək, bəyan etmək, claim – iddia etmək, declare - bildirmək, elan etmək, deny – inkar etmək, indicate - göstəriş vermək, maintain – qorumaq, propound - ərz etmək, say – demək, state - bildirmək, submit – təqdim etmək;

2) *prediktivlər* – buraya forecast - proqnozlaşdırmaq, predict – proqnozlaşdırmaq, prophesy - öncədən xəbər vermək;

3) *retrodiktivlər* – recount – anlatmaq, report – məruzə etmək;

4) *deskriptivlər* – appraise – dəyərləndirmək, assess – qiymətləndirmək, call - çağırmaq, characterize - səciyyələndirmək, classify - təsnif etmək, describe - təsvir etmək, diagnose – diaqnoz qoymaq, evaluate - qiymətləndirmək, identify - müəyyənləşdirmək, portray - təsvir etmək, rank – rütbə vermək;

5) *askriptivlər* – ascribe – yazmaq, predicate- bəyanat vermək, attribute – istinad etmək;

6) *informativlər* – advise - məsləhət vermək, inform- informasiya vermək, insist – təkid etmək, announce - elan etmək, apprise - xəbər vermək, disclose – açıqlamaq, reveal – aşkar etmək, tell – söyləmək, testify - ifadə vermək, notify – xəbərdar etmək, point out- qeyd etmək, report- hesabat vermək;

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

7) *confirmativlər* – appraise – qiymətləndirmək, certify – təsdiq etmək, conclude – nəticə çıxarmaq, assess – qiymətləndirmək, conclude – nəticə çıxarmaq, confirm – təsdiq etmək, diagnose – diaqnoz qoymaq, find – tapmaq, corroborate – təsdiq etmək, judge – mühakimə etmək, substantiate – əsaslandırmaq, testify – ifadə vermək, validate – təsdiqləmək, verify – təsdiqləmək, yoxlamaq, vouch for – təşəkkür etmək;

8) *konsessivlər* – acknowledge – etiraf etmək, admit – etiraf etmək, agree – razılaşmaq, allow – icazə vermək, assent – razılıq etmək, concede – imtina etmək, concur – razılaşmaq, confess – etiraf etmək, grant – hədiyyə etmək, own – özününküləşdirmək;

9) *retraktivlər* – abjure – tövbə etmək, correct – düzəliş etmək, deny – rədd etmək, disavow – rədd etmək, disown – sahib çıxılmamaq, recount – vaz keçmək, repudiate – tanınmamaq, take back – geri çağırmaq, withdraw – geri çağırmaq;

10) *assentivlər* – accept – qəbul etmək, agree – razılaşmaq, assent – razılaşmaq, concur – razılaşmaq;

11) *dissentivlər* – differ – fərqləndirmək, disagree – razılaşmamaq, reject – rədd etmək;

12) *dispyutativlər* – demur – etiraz etmək, dispute – münaqişə yaratmaq, object – etiraz etmək, protest – etiraz etmək, question – sual vermək;

13) *responsivlər* - answer – cavab vermək, reply – cavab vermək, respond – cavab vermək;

14) *səcestivlər* – conjecture- zənn etmək, guess- güman etmək, hypothesize – təxmin etmək, suggest – təklif etmək, speculate- fərz etmək;

15) *səpozativlər* – assume- güman etmək, postulate – tələb etmək, stipulate - şərt qoymaq, suppose - güman etmək, theorize – nəzəri mühakimə yürütmək.⁶⁷

Məqam düşən kimi başqalarına məxsus yaxşı nə varsa mənimsəməkdə mahir olan mənfur, üzdənirəq qonşularımızın saxtakarlığı və oğurluğu onların ərsəyə gətirdiyi əsərlərdə də özünü göstərir. Y.D.Apresyanın təsnifatı K.Bax və M.Robertin müştərək yazdığı “Linguistic Communication and Speech Acts” (1979) adlı əsərdəki təsnifatla tam üst-üstə düşür. Həmin təsnifat ikinci fəsildə öz əksini tapacaq.

C. Ostin performativ söyləmlərin iki əlamətini göstərir:

1) onlar heç nəyi “təsvir etmir” və heç nə haqda “məlumat vermir”. Onlar nə həqiqəti, nə də yanlışlığı ifadə edir;

2) performativlər icra olunmuş hərəkəti bildirir⁶⁸.

⁶⁷ Bach K., Robert M.H. Linguistic Communication and Speech Acts. MIT Press. Cambridge, Massachusetts and London, England 1979, p. 42.

⁶⁸ Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009, p.5.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Performativlərin söyləmələrdə işlənməsi sırf kommunikativ məqsədlərə xidmət edir və kommunikativ məqsədlər də müxtəlif aktları icra edir. Məsələn, xahiş etmək, kiminləsə sövdələşmək, kimisə nəyəsə əmin /təhrik etmək və s. Məhz performativ feillər vasitəsilə biz reallığı təsvir edir, eyni zamanda onu həyata keçiririk.

“Performativi konstativdən fərqləndirən dil vasitəsi yoxdur, ünsiyyətdəki uğursuzluq həm təsdiqləmədə (konstativdə), həm də performativdə (nə doğru, nə də səhvə) mümkündür. Konstativ təsdiqləmə danışiq aktının reallaşmasıdır. Bəzən onlar arasında sərhəd qoymaq çətindir. Məsələn, /Mən səni xəbərdar edirəm ki..., Mən təsdiqləyirəm ki...// kimi cümlələr bir-birindən az fərqlənir ya da heç fərqlənmir”.⁶⁹

Performativlik danışiq aktında aparıcı rola malik olmadığına görə onlardan nitqdə tez-tez istifadə olunması heç də müsbət qarşılanmır. “İmplicit anlamanın səviyyəsinə əsasən dinləyənin biliyi, düşüncəsi meydana çıxır. Yəni implicit məna subyektin biliklərinə, dünyagörüşünə, istəyinə, fon biliklərinə və ifadənin uyğun gəldiyi situasiyaya əsaslanaraq, daxili bir proses kimi hər şəxsin özünəməxsus,

⁶⁹ F.Y.Veysəlli. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. Mütərcim, Bakı 2013, s. 291.

fərdi məsələsidir. Bu prosesdə şərh həmişə məqsədyönlü olur. İmplitit forma da ekplisit forma kimi bir reallıqdır”⁷⁰.

C.Layons qeyd edir ki, “Konstativ nitq müəyyənliklə cümlə yaradan mənadır. Performativ söyləmlər isə əksinə olaraq yazıcının, yaxud danışanın məhsulu hesab olunur, burada danışmaqdan daha çox hərəkət ifadə olunur”⁷¹.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, konstativ və performativlərin fərqləndirilməsi universal xarakter daşıyır, belə ki, eyni cümlə həm performativ, həm də konstativ kimi işləyə bilər. C. Ostinə görə, performativləri doğru və yanlışlığına görə deyil, uğurlu və ya uğursuz olmasına görə təyin etmək lazımdır. Məhz bu xüsusiyyətlər performativləri konstativlərdən fərqləndirir. Məsələn, /Mən üzr istəyirəm // cümləsi doğruluq ifadə edirsə, yəni həqiqətən mən danışmaq aktında üzr istəyirəmsə, bu konstativdir, “üzr istəyirəm” danışmaq aktını bildirirsə, bu performativdir.

Performativlər aşağıdakı parametrlərə cavab verməlidir: feilin performativlik ifadə etməsi üçün o, I şəxs təkdə, təsdiqdə, indiki sadə zamanda, feilin xəbər şəklində, məlum növdə olmalıdır. Eyni zamanda belə cümlələrin tamlığı ikinci şəxsə aid olmalıdır. Performativ feil söyləmədə səbəb bildirməli və həmin söyləmədə mütləq təsdiq-

⁷⁰ Hacıyeva M.Ə. Alman danışmaq aktında sadə cümlələrin propositiv və presuppozitiv əlaqələrinin tədqiqi. F.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. Bakı 2012, s.75

⁷¹ Layons C. Linqvistik semantika: Giriş. Bakı, 2014, s.252.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

lik elementi olmalıdır. Məhz real fakt söyləmi doğru edir, yəni performativ edir.

Lakin müşahidələr göstərir ki, performativ feil üçün birinci şəxs tək əsas deyil. Performativ söyləmlərdə birinci şəxs cəm formasını da işlətmək olar və bu özünü əsasən dualarda göstərir.

Məsələn, / We worship the God //. /Biz Allaha ibadət edirik//.

Performativ söyləmlərdə performativ feilin məchul növdə işlənməsi də mümkündür. Performativ söyləmdə mübtədə təkə birinci şəxsə deyil, üçüncü şəxs cəmdə, gələcək zamanda, hətta feilin arzu (sabcanktiv) şəklində də işlənə bilər.

Məsələn, / The passengers are warned to get off the ship//. /Sərnişinlərin gəmini tərk etmələri xəbər verildi //.

C. Ostin II və III şəxs təkdə və cəmdə məchul növdə işlənən performativləri də istisna etmir.

Məsələn, /You are hereby authorised to pay.⁷²

İ.M.Kobozevaya görə, C.Ostin illokutiv aktın dəqiq səciyyəsinə verə bilmir. O öz əsərində illokutiv akta – sual, cavab, məlumatlandırma, güvənmə, tənqid, təyinat və s. kimi bəzi məsələləri də aid edir.⁷³

⁷² Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009.

⁷³ <http://studopedia.org/5-102611>. Кобозева И.М. «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности.

Qeyd etmək lazımdır ki, illokutiv aktın lokutiv aktdan fərqi onun məqsədyönlülüyündədir.

C.Syörl “lokutiv” anlayışının işlənməsinin əleyhinə çıxır, onun əvəzinə “referensiya aktı”, “predikasiya” və ya “söyləmin propozisional məzmunu” terminlərinin işlədilməsini məqsədəuyğun hesab edir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, performativ feillər aşağıdakı hallarda işlənə bilər:

1) I şəxsin tək gələcək zamanda, məlum növdə, feilin xəbər şəklində.

Məsələn, /Xahiş edirəm biletlərinizi təqdim edəsiniz // .

2) III şəxs indiki zaman, məlum növ, feilin xəbər şəklində və qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə.

Məsələn, /Sərnişinlərdən eniş etmələri xahiş olunur //

3) II və III şəxs indiki zamanda, məchul növdə, feilin xəbər şəklində.

Məsələn, /Sərnişinlər dəvət olunur //.

4) III şəxs təkdə indiki zamanda, məlum növdə, feilin xəbər şəklində

Məsələn, /Xahiş edirəm bu həlli vacib məsələləri vaxtında nəzərdən keçirəsiniz //.

5) Feilin arzu, istək (sabcanktiv) formasında.

“Xahiş etmək”, “məsləhət vermək” tipli feillərlə.

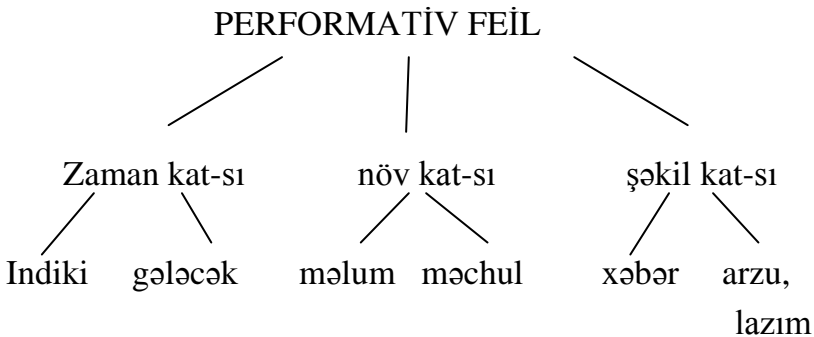
Məsələn, /Xahiş edərdim ki, vaxtında gələsiniz //.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

6)Tərkibində “nəzakətli” performativ söyləmlər olan infinitivlərlə.

Məsələn, /İcazə verin /istəyirəm sizi xəbərdar edim //.

Beləliklə, performativ feillərə xas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

2.2. Performativlərin funksional-semantik təsnifatı

“Dilçilikdə “güclü” və “zəif” performativlər fərqləndirilir. Sosial, hüquqi, gündəlik həyatda işlənən performativlər “güclü” performativlər (məs., inkar etmək), danışanın verdiyi informasiyanın mahiyyətini açan, onu təsvir edən forma isə, “zəif” performativ adlanır. Zəif performativlər təcrid olunmuş halda işlənmir, onlar cümlənin genişlənməsini tələb edir və bir qayda olaraq modal feillərlə müşayiət olunur. Başqa sözlə, modal feillə performativ

feilin işlənməsi performativ söyləmlərin mənasını “yumşaldır” və ya “zəiflədir”.⁷⁴

Performativ söyləmləri “sərt” və “qeyri-sərt” olmaqla iki yerə bölürlər. “Sərt” performativlər “qeyri-sərt” performativlərdən fərqli olaraq personalizasiyanı üzə çıxara bilmir”.⁷⁵

Performativlər standart və qeyri-standard olmaqla da iki yerə bölünürlər. Standart performativlər qrammatik formaya malik olan formalardır, başqa sözlə, belə performativlər I şəxs təkdə, indiki sadə zamanda, feilin xəbər şəklində, bitməmiş tərzdə işlənir. Qeyri-standard performativlər isə qrammatik formaya uyğun gəlmir. Bu qrupa əsasən feilin şəkil kateqoriyasında və ya feilin əmr şəklində işlənən formalar aiddir.⁷⁶

Dilçilikdə “mübahisəsiz” (бесспорные) və “şübhəli” performativlər də fərqləndirilir. Mübahisəsiz performativlərin dildə işlənməsi təbii haldır və semantik cəhətdən neytral qəbul olunur. Şübhəli performativlər isə xüsusi situativ şərait tələb edir və dildə nadir hallarda işlənir.⁷⁷

⁷⁴ Азадова Н.А. Сопоставительные исследование перформативного глагола. (на материале лезгинского, английского и русского языков). дисс. канд. филол. наук, Махачкала 2007, с.36-37.

⁷⁵ Yənə orada, с 37.

⁷⁶ Yənə orada, с. 36-37.

⁷⁷ Серль Дж., Вандервекенд Д. Основные понятия и исчисления речевых актов// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 18. Прогресс, М.: 1986, с. 242-263.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

“Dildə mental və sosial performativlər digər performativlərdən fərqli olaraq daha çox işlənir. Mental performativlər mental vəziyyət bildirir və onlara misal olaraq – обратимся (к), проанализируем, проследим, предполагаем, представим - kimi feilləri nümunə göstərə bilərik. Обещаю, отказываюсь, благодарю, ухожу в отставку, və s. kimi performativlik ifadə edən sözləmlər məqsədyönlü davranış nümayiş etdirdiyinə görə sosial performativlər adlandırıla bilər. Напомню что, допустим что, прийти к выводу və s. kimi xatırlatma və fərziyyə xarakterli sözləmlər isə mental performativlər kimi qəbul oluna bilər”⁷⁸.

Mental performativlərdən fərqli olaraq sosial performativlər öz aktuallığını danışiq aktında bürüzə verir.

Performativlərin digər formaları da fərqləndirilir: ritual, kolloborativ (əməkdaşlıq bildirən), qrup, metalingvistik performativlər.⁷⁹

Ritual performativlər sözləmin xüsusi əhəmiyyət daşıyan formasıdır. Ritual performativlər yüksək dərəcədə mədəni ifadələrdir. Rituallardan xüsusi şəraitdə, xüsusi vəziyyətdə, xüsusi insanlar tərəfindən deyilən sözləmlərdə isti-

⁷⁸ Рябцева Н. Ментальные перформативы в научном дискурсе. Вопросы языкознания №4, «Наука» Москва 1992, с. 12-28.

⁷⁹ Yelena L.A. Performative speech act verbs in Present Day English. *İnterlinguistika* 16(2), 2005, pp.697-700.

fadə olunur. Rituellər C.Ostinin təbirincə desək, uğurlu söyləmlərə (felicity conditions) də çox oxşardır.⁸⁰

Məs. (1) /I name you Tom//. - /Səni Tom adlandırırım//.

(2) /I baptise you//. - /Səni xaç suyuna salırım//.

Bu söyləmlərin hər biri o zaman uğurlu və yerində deyilən olur ki, onlar xüsusi insanlar tərəfindən xüsusi vəziyyətlərdə deyilmiş olsun. /I name you Tom// cümləsi o zaman uğurlu alınır ki, valideynlərin iştirakı ilə Toma ad verilir və ya /I baptise you// cümləsi də o zaman uğurlu hesab olunur ki, xaçlama ayininin icrası prosesi geniş tərəfindən kilsədə valideynlərin iştirakı ilə keçirilmiş olsun. Əks təqdirdə bu cümlələr uğurlu hesab edilə bilməz.

Kolloborativ performativ uğurla ifa edilməlidir. İfa olunan hərəkətə qarşıdakı insanın cavab reaksiyası olmalıdır. Qrup performativlərdə birdən çox insanın iştirakı nəzərdə tutulur. Məs., zirvə konfransından məruzə, komitənin raportu, münisflərin verdiyi qərar və s.⁸¹

Cümlədə performativ feilin performativlik ifadə etməsi üçün bir sıra göstəricilərin olması yuxarıda qeyd edilmişdir. (Məs., o, I şəxs təkdə, təsdiqdə, indiki sadə zamanda, feilin xəbər şəklində, məlum növdə olmalıdır). Eyni zamanda belə cümlələrin tamamlığı ikinci şəxsə aid olma-

⁸⁰ Yelena L.A. Performative speech act verbs in Present Day English. *İnterlinguistika* 16(2), 2005, s. 697-700.

⁸¹ Yəni orada.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

lıdır. Əsas göstəricilərdən biri isə “hereby” – “bununla” sözünün işlənməsidir. Cümlədə “hereby” sözünün işlənməsi dilçilər tərəfindən birmənalı qarşılanmır.

J.Kulpeper və M.Haf tərəfindən yazılan “Pragmatics and the English language” adlı kitabda Oksford lüğətində olan 2 billion sözün içindən “hereby”la ən çox işlənən 25 söz təqdim edilmişdir. Onlar aşağıdakılardır: declare, agree, give, grant, order, find, sentence, acknowledge consent, authorize, certify, undertake, invite, confirm, present, dismiss, call, announce, proclaim, request, appoint, offer, release, pledge.⁸²

S.Şnayder C.Ostin tərəfindən qəbul edilmiş “hereby” sözünün söyləmdə işlənməsinə qarşı çıxır və onun şifahi nitqə xas olmadığını, yazılı dildə isə çox az işləndiyini qeyd edir. Eyni zamanda, o, söyləmdə performativlərin ayırd edilməsində “You” əvəzliyinin xüsusi vurğulanmasını təklif edir.⁸³

Danışiq aktı nəzəriyyəsini tədqiq edərkən əsas diqqət danışiq aktı ilə kontekstə verilməlidir. Danışiq aktı nəzəriyyəsində danışanın qrammatik bacarığı deyil, müəyyən situasiyalarda müxtəlif kommunikativ aktları ifadə etməsi əsas götürülür.

⁸² Culpeper J., Haugh M. Pragmatics and the English language. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014, p.157.

⁸³ Stefan S. Parenthetical Hedged performatives. 2010. pdf.

Eksplisit performativlər nəqli cümlələrdə də işlənir. Performativlər əsas, eksplisit və implisit olmaqla üç qrupa bölünür. Əsas performativlər nəqli, sual və əmr cümlələrində daha çox işlənir.

Məsələn, /He will be back //. (1)

/Are you a doctor //? (2)

/Read this article //. (3)

Birinci və ikinci cümlələr həqiqəti ifadə edir, lakin üçüncü cümlə üçün bu fikri söyləmək mümkün deyil. Bu tip cümlələrdə C.Ostinin təbirincə desək, icra olunan hərəkəti vurğulamaq üçün xüsusi sözlərdən istifadə etmək lazımdır.

Məsələn, /I order you to read this article //.

/I suggest that you read this article //.

/I request that you read this article //.

Bu cümlələrdə hərəkəti icra etmək üçün işlədilən *order*, *suggest*, *request* feilləri performativ feillərdir. Performativlik əmələ gətirən ifadələr eksplisitlik bildirir. Əsl performativlər isə (1, 2, 3-cü cümlələrdə işlənən) implisitlik bildirir. C.Ostinə görə, nəqli və sual cümlələrində eksplisitlik özünü daha çox göstərir.

Məsələn, / I claim that he'll be back //.

/ I inform you that I'll be back //.

/ I ask/inquire you whether you are a doctor //.

/ I request that you tell me whether you are a doctor //.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

C.Ostinin tədqiq etdiyi danışiq aktı performativ feillərin interpretasiyasına əsaslanır. Danışiq aktında istifadə olunan performativ feillər dildən dilə dəyişir. Performativ feillər illokutiv akta aiddir. Məhz illokutiv akt verbal ifadələrin kommunikasiyada reallaşmasıdır. C.Ostinə görə, eksplisit performativlər illokutiv aktı icra edir, çünki onlar yanlışlıq ifadə etmirlər.⁸⁴

Eksplisit performativ formul iki hissədən - “modus” və “diktum”dan ibarətdir. “Modus”un əsasını I şəxs tək, indikativ, indiki zamanda işlənən performativ feil təşkil edir. /Прошу садиться// “Diktum”un əsasını isə ya infinitiv, ya budaq cümlə /Я требую, чтоб улыбнулся ты //, ya da isim (əsasən feili isim) /Прошу прощения // təşkil edir.⁸⁵

Performativlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmək üçün feillərin şəkil kateqoriyasını və onların ifadə etdiyi modallığı ətraflı öyrənmək lazımdır. Danışiq aktı zamanı yaranan bütün cümlələr özlərinə məxsus modallıq ifadə edir və mövcud şəkillərdən birində işlənir.

Söyləmin performativliyi təkcə performativ feilin varlığı ilə ölçülmür. Söyləmdə performativliyin yaranma-

⁸⁴ Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009, p.53.

⁸⁵ Изотов А. И. Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке как прагмалингвистический феномен. Дисс. на соискание ученой степени док. фил.-ких наук. Москва 2007, с. 178.

sında digər vasitələrin: vurğu, intonasiya, jestlər, mimikanın da rolu mühümdür. Performativlik özünü əsasən situasiya daxilində büruzə verir.

Məsələn, / Əmr edirəm ki, bu sənədə imza atasınız//.

/ I order you to sign this document//.

Hər iki dildə bu cümləni jest və ya mimika ilə demək mümkündür.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində performativlərin işlənməsi əsasən danışıq üslubu üçün, rəsmi-işgüzar üslub üçün, nadir hallarda isə publisistik və bədii üslub üçün səciyyəvidir.

Məsələn, /Mən sizinlə razılaşıram//. /İclası bağlı elan edirəm //.

/I declare the meeting open//. /I thank you//. /I welcome you //.

/Üzr istəyirəm // . /Sizi salamlayıram //.

/Ad gününüzü təbrik edirəm// və s.

Danışıq aktında cümlənin praqmatik növlərinin də özünəməxsus yeri vardır. Hər cümlə üçün kommunikativ-intensional məzmun əsasdır. Onsuz sintaktik vahid olan cümlə mövcud deyildir.

Cümlənin praqmatik tiplərindən danışarkən ilk növbədə konstativlər haqqında danışmaq lazımdır. “Konstativin kommunikativ-intensional məzmununu söyləmin təsdiqdə

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

işlənəsi təşkil edir. Konstativ üçün sual və ya əmr cümlələri yolverilməzdir”.⁸⁶

Danışiq aktında cümlənin digər praqmatik növü promisiv və menasivdir. Promisiv, başqa sözlə cümlə - vəd, menasiv isə cümlə - təhdid adlanır. Konstativlər kimi promisivlər də həmişə deklarativ cümlə olur. Promisivlərdə zaman məfhumu gələcəyə aid olur və ona görə də bu cümlələrdə feil həmişə gələcək zamanda işlənir.

“Promisivlərdə söyləmin müəllifi verdiyi sözün real qarantı kimi çıxış edir. Promisiv cümlələrdə adresat cümlədə gedən söhbətin həyata keçməsində maraqlı olur”⁸⁷.

Promisiv cümlələrdə mübtəda “agens” olur, cümlənin xəbəri isə məlum növdə olan hərəkəti bildirir. Məsələn, /I’l go/ do/ read// və s. Hətta cümlənin xəbəri vəziyyət bildirsə belə, o cümləni promisiv hesab etmək olmaz.

Məsələn, /I’l be tired of //... və s.

“Cümlənin mübtədasının birinci şəxsin təkində olması promisiv cümlə üçün yeganə şərt deyil. Sözü gedən hadisənin reallığa uyğunluğundan asılı olaraq mübtədası II şəxsədə işlənən cümləni də promisiv hesab etmək olar. Əks təqdirdə həmin cümlə konstativ hesab olunur”⁸⁸.

⁸⁶ Изотов А. И. Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке как прагмалингвистический феномен. Дисс. на соискание ученой степени док. фил.- ких наук. Москва 2007, с. 272.

⁸⁷ Yenə orada, s. 273-274.

⁸⁸ Yenə orada, s.274.

Kommunikativ-intensional məzmunundan asılı olaraq menasiv tipli cümlələr təhdid bildirir.

Məsələn, /If you don't let me answer the question, you will stay in the corner of the room//!

Həm menasivlərdə, həm də promisivlərdə hərəkətin realizasiyası özünü fərqli şəkildə göstərir. Əgər promisivlərdə adresat hərəkətin realizasiyasında maraqlı idisə, menasivlərdə bu hal özünü göstərmir. Menasivlərdə müəllif gələcəkdə baş verə biləcək hərəkətin qarantı kimi də çıxış etmir, bu tip cümlələrdə müəllif yalnız hədə-qorxu gələ bilər.

Performativlər də cümlənin pragmatik tipinə aid olub danışığ aktında özünəməxsus yer tutur. Performativlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar nə haqdasə məlumat vermirlər, məlumat verdiklərini icra edirlər. Performativlərdə adresantla adresat arasında münasibət özünü göstərir.

Məsələn, /I pronounce you man and wife//. (nümunə C. Ostindən götürülüb).

Performativ cümlələrin reallaşması üçün müəyyən şərait lazımdır. Performativlərdə danışanın “səmimiliyi” əsasdır. Məsələn, /I swear //, /I beg // və s. Bu feillər o vaxt performativ hesab olunur ki, onlar danışan tərəfindən səmimi etiraf edilir.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Direktivlər cümlənin digər praqmatik tipi olub, adresatı birbaşa hər hansı bir hərəkəti icra etməyə təhrik etmədir.

Məsələn, /Go out //. /Don't go //. /Sona, could you pass me the book, please //?

“Direktivlər özünü inyuktiv - cümlə-əmr və rekvestiv – cümlə-xahiş formasında göstərir. Onlar adresatı hərəkətin icrasına təhrik etmələrinə görə bir-birinə çox yaxındırlar. Onlar arasında fərq prosodik xüsusiyyətlərindədir. Rekvestivlərdə leksik göstərici illokutiv indeksə malik “please” sözüdür. /Don't go there, please. “Let's go, would /could you kindly +infinitiv”/ tipli konstruksiyalar rekvestivlərdə leksik göstərici kimi qəbul olunur”⁸⁹.

Kvesitivlər də cümlənin praqmatik tipinə daxil olub ənənəvi anlamda sual cümləsidir – başqa sözlə, interroqativlərdir. İnterroqativlər haqqında növbəti fəsildə ətraflı danışacağıq.

2.3. Performativ feillər və onların təsnifatı

Azərbaycan dilçiliyində demək olar ki, son dövrlər ərzində tədqiqata cəlb olunan performativ feillər və onların söyləmələrdə ifadəsi bu problemin hərtərəfli tədqiq

⁸⁹ Иванова И. П., Булакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва, Высшая школа, 1981, с. 277.

olunmağa ehtiyacı olunduğundan xəbər verir. Monoqrafiyada bir çox dilçilərin bu problem haqqında fikirlərini, onlar tərəfindən irəli sürülən müxtəlif pragmatik təsnifatların təhlilini aparmağı və yeri gəldikcə bu problemlə bağlı öz fikirlərimizi də bildirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Gəldiyimiz nəticə bundan ibarətdir ki, performativ feillərin müxtəlifsystemli dillərdə söyləmələrdə reaslaşmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri var və bu xüsusiyyətlər performativliyin universallığından xəbər verir.

Performativ feillərlə ifadə olunan söyləmələrin özəlliyi ondadır ki, belə söyləmələr hərəkəti təsvir etmir, onlar reallığı ifadə edən, danışq anında həyata keçən dil faktı olurlar. Buradan belə nəticə çıxır ki, belə söyləmələr reallıqla əlaqəsi olmayan faktlar haqqında informasiya vermir, çünki onlar özü informasiyanın yaradıcısıdır. Performativ söyləmin məğzini söyləmədə öz təsdiqini tapmış fikir təşkil edir.

Performativlik kateqoriyasına maraq XX əsrin 50- 60-cü illərindən başlamış, bu sahədə istər Avropa, istərsə də rus dilçiliyində çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində isə ilk dəfə olaraq bu monoqrafiyada performativ feillər və onların söyləmələrdə ifadəsi geniş şəkildə təhlil olunur.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Performativ feillər ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayır. İngilis dilçiliyində performativlik C. Ostin⁹⁰, C. Syörl⁹¹, K.Bax, R.Harniş⁹² və b., rus dilçiliyində isə Y.D. Apresyan⁹³ və b. dilçilərin əsərlərində tədqiq və təhlil edilmişdir. Performativ formada işlənən feillər performativ feil deyildir.

Söyləmdə işlənən performativ feil əsasən birinci şəxs təkdə, indiki sadə zamanda, feilin xəbər şəklində, məlum növdə olmalıdır. Lakin dilçilikdə şəxssiz performativ formalar da mövcuddur.

Məsələn, /Burada çəkmirlər //. - /Здесь не курят //. - /No smoking //.

Performativ söyləmdə bir qayda olaraq danışan hərəkətin təsvirini yox, onun icrasını ifadə edir.

Eksplisit performativlərdə avtoreflektiv ifadəlilik (yəni “Mən”) özünü göstərir. Performativ cümlə ilk növbədə sintaktik vahiddir. Cümlənin praqmatik tiplərinin təhlilinə gəldikdə deməliyik ki, kommunikasiyada müxtəlif danışiq aktları icra olunur: Məsələn, əmr və xahiş, təhdid və

⁹⁰ Austin J. L. How to do things with words. Oxford University Press Inc., New York. p. 2009.

⁹¹ Серль Дж. Р. Что такое речевой акт?// Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. – Москва, Изд-во иностр. лит., 1986.

⁹² Bach K., Robert M.H. Linguistic Communication and Speech Acts. MIT Press. Cambridge, Massachusetts and London, England 1979.

⁹³ Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и в словаре. Известия АН СССР. – Сер. лит. и яз., № 3, 1986.

vəd vermə, üzrxahlıq və s. C. Ostinin fikrincə, ingilis dilində 1000-dən artıq feil müxtəlif danışıq aktını icra edir. Məsələn, to accuse, to bless, to boast, to report, to welcome və s.

Cümlənin anlaşılması mürəkkəb danışıq aktında realizə olunan prosesdir. Sadə bir cümləyə nəzər yetirək. Məsələn, /I'll come//. İlk baxışda cümlə gələcəkdə icra olunacaq hərəkəti bildirir. Digər tərəfdən cümlə “söz vermək”, “hədələmək”, “xəbərdarlıq etmək” kimi müxtəlif məqsədlər üçün də işləyə bilər. Cümlənin fərqli formalarda anlaşılması onun illokutiv gücündən asılıdır. Cümlənin lokutiv gücü isə onun koqnitiv məzmunundan asılıdır.

Danışıq aktında adresantla adresat arasında reallaşan münasibət performativlik adlanır. Performativlik semantik-praqmatik kateqoriya olub, danışıq fəaliyyətini xüsusi kontekstdə xüsusi feillərlə təqdim edən danışıq aktı formasıdır.

Məsələn, /He is right//. – /I (hereby) state that he is right//.

I – adresant, he – adresat, hereby, state isə performativliyi göstərən indikatorlardır.

“Performativliyin ifadə olunmasında rus dilində sadə sifətlərdən də istifadə olunur”.

Məsələn, /Виноват – прошу прощения, согласен – одобряю его// və s. “Хочу” feili performativliyin ifadə olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Məsələn, /Я хочу поблагодарить вас//! /Я хочу извиниться перед вами //.

Bu cür sözləmlər hərəkətin həyata keçməsi haqqında arzunu deyil, hərəkətin “indi” və “burada” deyktik koordinatlarla icrasını bildirir”⁹⁴.

A.N.Azadova qeyd edir ki, “rus dili performativ feilləri üçün təkcə I şəxs tək deyil, III şəxs cəm forması da işlənə bilər. Məs. /Черезвычайный и Полномочный Посол СССР и И.П.Иванова благодарят за приглашение // Performativ feil kəmiyyətə cəmdə də ola bilər. Eyni zamanda performativ feil gələcək zamanda, məchul növdə və feilin şəkil kateqoriyasında da işlənə bilər. Məs. Я посоветовал бы вам остаться.”⁹⁵

Bu tip cümlələr Azərbaycan dilində də mövcuddur. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, performativ sözləmlərdə performativ feillərin birinci şəxsin təkində, indiki zamanda, feilin xəbər şəklində, təsdiqdə, məlum növdə olması faktı özünü tam doğrultmur. Çünki dil faktları sübut edir ki, performativ feillər həm Azərbaycan, həm rus, həm də ingilis dillərində birinci, ikinci və üçüncü şəxsin təkində və cəmində, məlum və məchul növdə, indiki və gələcək zamanda, feilin xəbər, arzu şəklində də işlənə bilər.

⁹⁴ Азадова Н. А. Сопоставительные исследование перформативного глагола (на материале лезгинского, английского и русского языков). дисс. канд. филол. наук. Махачкала 2007, с. 37.

⁹⁵ Yənə orada, s. 37.

Belə düşünürük ki, C.Ostinin performativ feillərin ikinci və üçüncü şəxsin təkində və cəmində, məchul növdə işlənməsini istisna etməməsi⁹⁶, onun bu problemə ehtiyatla yanaşmasını göstərir.

Rus dilçiliyində performativ feillərin əlamətlərini göstərmək cəhdi Y.D.Apresyana məxsusdur. “Перформативы в грамматике и словаре” adlı əsərində o, həmin feillərin semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini açmağa müvəffəq olmuşdur.⁹⁷

Y.D. Apresyan performativ feillərin 15 növünü fərqləndirir. Təsnifatda ingilis və rus dilində mövcud olan performativlər öz əksini tapmışdır. Həmin təsnifatı nəzərdən keçirək:

1. *Xüsusi müraciət və təsdiq bildirən performativ feillər* (bu bölgü C.Ostinin ekspozitivlərinə uyğun gəlir) – declare – elan etmək, state – təsdiq etmək, claim – iddia etmək, aver - iddia etmək , profess – etiraf etmək, notify – xəbərdarlıq etmək, remind - xatırlatmaq, announce – elan etmək, proclaim – elan etmək, acknowledge - etiraf etmək, affirm - təsdiqləmək , testify - ifadə etmək, certify - təsdiqləmək, deny -inkar etmək və s.;

⁹⁶ Азадова Н. А. Сопоставительные исследование перформативного глагола (на материале лезгинского, английского и русского языков). дисс. канд. филол. наук. Махачкала 2007, с.57.

⁹⁷ Апресянь Ю.Д. Перформативы в грамматике и словаре. Избранные труды. Изв. АН СССР. - 1986. – Сер. лит. И яз. – Т.45 - № 3, с. 208-233.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

2. *Etiraf bildirən performativ feillər* – repent – tövbə etmək , confess – etiraf etmək, avow – boynuna almaq;

3. *Söz verməklə əlaqədar olan PF* - (bu bölgü komissivlərə uyğun gəlir) – guarantee - zəmanət vermək, warrant – zamin olmaq, swear (by) - and içmək, promise - söz vermək, certify - təsdiqləmək , quit - boyun qaçıрмаq və s.;

4. *Xahiş bildirən PF* – adjure - yalvarmaq, implore – yalvarmaq , pray – dua etmək, ask – xahiş etmək, beg – yalvarmaq, appeal – müraciət etmək və s.;

5. *Təklif və məsləhət bildirən PF (exercitives)* - invite - dəvət etmək, have out - dəvət etmək, invoke – ibadət etmək, call - çağırmaq, recommend – tövsiyə etmək, advise - məsləhət vermək, rede- məsləhət vermək, propose - təklif etmək, suggest - təklif etmək və s.;

6. *Xəbərdarlıq bildirən PF* – advise - xəbərdar etmək, warn – xəbərdar etmək, prophesy – gələcəyi xəbər vermə, forewarn -qabaqcadan xəbər vermə, predict – proqnozlaşdırmaq və s.;

7. *Əmr və tələb bildirən PF* – order - əmr etmək, insist - təkid etmək, entrust – etimad göstərmək, tell - əmr etmək, charge - əmr etmək, demand - tələb etmək, suggest - təklif etmək, impose - şərt qoymaq və s.;

8. *Qadağa və icazə bildirən PF* – forbid - qadağan etmək, allow - icazə vermək, veto - qadağa qoymaq , sanction - təsdiqləmək və s.;

9. *Razılıq, narazılıq bildirən PF* – admit - etiraf etmək, accept - razılaşmaq, acknowledge - boynuna almaq, except - istisna etmək, disagree - razılaşmamaq, object-etiraz etmək, protest - etiraz etmək, refuse- imtina etmək və s.;

10. *Təsdiq bildirən PF* – bless - xeyir-dua vermək, approve - təsdiq etmək, endorse - təsdiq etmək, praise - tərifləmək, affirm - təsdiqləmək, ratify - təsdiqləmək, recommend - tövsiyə etmək və s.;

11. *Hökm bildirən PF* – condemn - mühakimə etmək, curse - lənətləmək, charge - təqsirləndirmək, sentence - hökm çıxarmaq və s.;

12. *Üzrxahlıq bildirən PF* – absolve (of) – günahını bağışlamaq; forgive- bağışlamaq və s.;

13. *Nitq ritualları (behabitivlər və ya sosial davranış aktları)* – thank - təşəkkür etmək, congratulate - təbrik etmək, condole – başsağlığı vermək, greet – salamlamaq və s.;

14. *Sosial aktların ləğvini, imtina olunmasını bildirən PF* – estop - mane olmaq, challenge - yarışa çağırmaq, demur - etiraz etmək, reject - rədd etmək, recant - sözünü geri almaq, dispense - azad etmək, excuse - bağışlamaq, release - tərxis olmaq, relieve - azad etmək, renounce - imtina etmək, dedicate - ithaf etmək, authorize - səlahiyyət vermək, empower - səlahiyyət vermək;

15. *Təyinat, adlandırma bildirən PF* – appoint - təyin etmə, name - adlandırmaq, give name - ad vermək, proclaim - elan etmək, declare - bəyan etmək, announce - elan etmək, dub - ad vermək.⁹⁸

2.4. Performativ feillər və onların söyləmlərdə ifadəsi

Performativ feil anlamı bir tərəfdən danışiq aktını müəyyənləşdirən, digər tərəfdən isə illokutiv aktı realizə edən performativ söyləmlərlə sıx bağlıdır. Ona görə də performativ feilləri illokutiv feillər adlandırırlar. Bununla belə performativ feillər illokutiv feillərlə eynilik təşkil etmir. Buradan belə nəticə çıxır ki, hər bir nitq feili performativ deyil, hər bir illokutiv feil performativ deyil.

Performativliyə praqmatik nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq görərik ki, hər bir söyləmin dərin qatında performativ feil durur və söyləm iki hissədən ibarət olur: performativ hissə (tərkibində performativ feil olan) və propozisional hissə. “I hissəni “prefiks” də adlandırırlar və o, cümlədə atıla da bilir”.⁹⁹

⁹⁸ Апресянь Ю.Д. Перформативы в грамматике и словаре. Избранные труды. Изв. АН СССР. - 1986. – Сер. лит. И яз. – Т.45 - № 3, с.208-233.

⁹⁹ <https://cyberleninka.ru> Крюкова И.В. Перформативное высказывание и перформативный глагол. Журнал Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Ставрополь, 2009.

Söyləmin performativlik ifadə etməsi söyləmdə təkca performativ feillərin iştirak edib-etməməsindən deyil, eyni zamanda digər amillərdən də asılıdır.

Performativlik ifadə edən feillər eksplisit performativ cümlələrdə öz növbəsində həm performativlik, həm də qeyri-performativlik ifadə edə bilərlər. Buna görə də bütün feillər dildə iki kateqoriyaya – performativ və qeyri-performativ feillərə bölünür.

Qeyri-performativ feillər situasiyadan asılı olaraq elə performativ feillərdir ki, onlar heç vaxt performativlik ifadə etmir.

Dilçilikdə hansı meyara əsasən feillərin performativ və ya qeyri-performativ feil kimi işlənməsi və eləcə də hansı şəraitdə feillərin performativ kimi realizə olunması hələ də mübahisə doğurur.

C.Ostin qeyd edirdi ki, performativliyi təyin etmək üçün onun leksik və qrammatik meyarlarını araşdırmaq lazımdır. O, performativlərin ümumi səciyyəvi əlaməti kimi qrammatik formaları əsas götürürdü, məsələn, doğruluq - yanlışlıq. Tədqiqatçıların çoxu iddia edir ki, kontekstdən xaric cümlə müxtəlif praqmatik funksiyalar ifadə edir. Belə bir sual meydana çıxır? Kontekstdən xaric performativ feillərin əlamətləri özünü göstərirmi? Şübhəsiz, performativlərin təyin edilməsində ilk əlamət feillərin semantik xüsusiyyətləridir.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Performativ feillərin əlamətləri öz əksini “Перформативы в грамматике и словаре” adlı əsərində tapmışdır. Bu təsnifatın əsasını performativlərin semantik və qrammatik xüsusiyyətləri təşkil edir.

Performativlərdən istifadə məqsəd ifadə etdiyi üçün həmişə kommunikasiyaya xidmət edib. Məhz performativlər vasitəsilə reallığı təsvir edir və eyni zamanda icra edirik.

Söyləmin performativliyi təkcə performativlər vasitəsilə reallaşmır. Feil üçün spesifik qrammatik forma tətbiq edilir ki, bu da performativliyin ifadəsi üçün daha çox işləklilik təşkil edir. Bu forma feilin “tipik” və ya “standart” forması adlanır və bu forma nitqdə birinci şəxsin tək, indiki zaman, feilin xəbər şəkli və məlum növdə işlənir¹⁰⁰.

Bəzən dildə performativliyi göstərmək üçün əlamətlə bağlı söz qruplarından da istifadə olunur. /Согласен// /Винovat//

Göründüyü kimi, performativliyi ifadə etmək üçün təkcə feillərə deyil, digər nitq hissələrinə də müraciət olunur. Belə halda performativlik mənası açıq-aydın sezilir və şübhəsiz bu performativliyi ifadə edən feilin düşməsi ilə özünü göstərir. Performativlik feilin sabcanktiv (arzu, istək) şəkli ilə də ifadə oluna bilər. Məsələn, /Я хотел(a)

¹⁰⁰ Азадова Н. А. Сопоставительное исследование перформативного глагола (на материале дезгинского, русского и английского языков). Автореф. Дис. На соискание ученой степени кандидата фил-их наук. Махачкала 2007, стр.19.

бы поблагодарить вас !!! /Я хочу извиниться перед вами !!! /Təşəkkür etmək istərdim !!! /Üzr istəyirəm !!! /I would like to thank you//.

Performativlik imperativlərlə də ifadə oluna bilər. /Извините !!! /Bağışlayın!!!

Adətən feil əmr şəklində hələ həyata keçməyən hərəkətləri bildirir. Məsələn, /Bunu edin!!! /Gətirin!!! Lakin feilin əmr şəklinə /Bağışlayın!!!, /Salam!!! kimi nitq etiketləri də daxildir.

“Şübhə etməyə əsas yoxdur ki, ingilis dilində, eyni zamanda digər dillərdə də performativ feillər qeyri-danışıq üslubunun bir növüdür. Amma bir az şübhə etməyə əsas var ki, belə feillərin təsnifində unikal düzlük müşahidə oluna bilər. Bu hal bütün mədəniyyətlər və dillər üçün eynidir. Həqiqətən, ingilis dilində və digər dillərdə performativ feillərin əksəriyyəti açıq-aydın həmin ölkələrin mədəniyyətindən asılı olur. Məsələn, *to swear (and içmək)* feilinin mənası və istifadəsi *to promise və to undertake, to contract və to guarantee* hər biri mədəniyyətdən asılı olaraq “and içmək” mənasını daşıyır”¹⁰¹

Performativlərin semantik, struktur və qrammatik özəlliklərinin təhlilində performativ feillərin frazeoloji birləşmələrin tərkibində - idiomlarda, atalar sözlərində, deyimlərdə işlənməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Hər üç dildə performativ feillər frazeoloji birləşmələrdə çox işlənir.

¹⁰¹ Layons C. Linqvistik semantika: Giriş. Bakı 2014, s. 264.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Müqayisə olunan dillərdə performativ frazeoloji birləşmələr eyni zaman kəsiyində icra olunma, rezultativlik və konvensionallıq bildirir.

Frazeoloji performativlərin üç növü göstərilir: gündəlik (слава богу, иди к черту, отстань, будьте здоровы, спокойной ночи, счастливого пути) ritual, sehrlı sözlər: (отпускаю грехи, объявляю вас мужем), (благослави тебя господи, да попадешь ты в рай, дать клятву). Bu tip performativ frazeologizmlər daha çox arxaikləşmişdir.
102

Danışiq aktında cümlələrdən istifadə olunur, lakin danışiq aktını cümlələrlə eyniləşdirmək olmaz. Y. Paduçeva qeyd edir ki, “məntiqi nöqtəyi-nəzərdən performativ feillərin əsas xüsusiyyəti onların doğruluq mənası ifadə etməsindən ibarətdir. Dəqiq desək, performativ cümlələr pragmatik özünəinam bildirir. Bu xüsusiyyət az da olsa hər cümlədə özünü göstərir. Məsələn, /Он шарлатан// cümləsi həm həqiqəti, həm də yalanı ifadə edə bilər, lakin /Я утверждаю, что он шарлатан// cümləsində cüzi də olsa doğruluq - əminlik özünü göstərir. Rus dilində performativ feillərin cümlələrdə zaman forması yalnız indiki zamanla deyil, gələcək zamanla da ifadə oluna bilər.

¹⁰² Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Высшая школа, М.: 1981, с.22-23.

Məsələn, /Я попрошу Вас выбрать выражения//.¹⁰³

Performativ feillərin digər predikatla əlaqəyə girməsi rus dili üçün o qədər də səciyyəvi deyil, və buna çox az hallarda təsadüf olunur.

Məsələn, /Рад сообщить, что вы включены в список участников конференции //.

Lakin bu tip konstruksiyalar ingilis dili üçün səciyyəvidir və bu konstruksiya performativ feil + infinitiv modelinə uyğun gəlir.

Məsələn, /I regret to inform. I am happy to tell //.

Bu modeli Azərbaycan dilinə də tətbiq etmək olar.

Lakin bu zaman infinitiv + performativ feil sxemi özünü doğruldacaq.

¹⁰³ Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) «Наука» Москва 1985, с. 20-22.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Məsələn, /Səni görməyimə çox şadam //.

Dilçilikdə belə bir fikir var ki, performativ feil baş cümlənin xəbəri olmadan performativlik ifadə edə bilməz. Məsələn, /Разрешите Вам сказать, что вы ошибаетесь //. Lakin məsələ ondadır ki, belə cümlələrin alt qatı üst qatına uyğun gəlir. Alt qatda bu tip cümlələrdə performativ feillər daha çox müstəqil olur.

Məsələn, /Рад сообщить// = сообщаю с радостью. /I regret to inform//.

Rus dilində performativ feillər özündən sonra gələn sözlərə semantik cəhətdən “kak”, Azərbaycan dilində “ki”, ingilis dilində isə “that” modal operatoru ilə bağlanır. Performativ feil eyni zamanda kəmiyyət bildirmə xüsusiyyətinə də malikdir.

Məsələn, /Благодарю каждого из вас. Приговариваю каждого из вас 7 годам тюрьмы //.

Hər üç dildə performativ feillər daha çox mürəkkəb cümlə konstruksiyalarında işlənir:

Məsələn, /Благодарю за эту замечательную книгу и обещаю использовать ее в моих дальнейших работах //.
/Bu maraqlı kitaba görə təşəkkür edirəm və ondan gələcək işlərimdə istifadə edəcəyimə söz verirəm//.

Məsələn, /I thank you for this interesting book and I promise to use it in my further work //.

E.Benvenist performativ feillərin praqmatik xüsusiyyətələrindən danışarkən qeyd edir ki, bu cür feillərin semantikasının əsasını “demək” komponenti təşkil edir və ona görə də bu feiləri “delokutiv” adlandırır. (“Delokutiv” –semantik cəhətdən performativ feillərdən əmələ gələn qeyri-performativ işlənmə adlanır) ¹⁰⁴.

C.Ostin performativ feillərin semantikasi və paradigmasından çıxış edərək illokutiv aktın təsnifatını vermişdir. O, illokutiv feillərin beş sinfini fərqləndirmiş və məhz onların əsasında nitq aktlarının təsnifatını vermişdir. Onlar aşağıdakılardır:

1) ekspozitivlər (cavab vermək, razılaşmaq, soruşmaq və s.);

2) verdiktivlər (səciyyələndirmək, təsvir etmək, interpretasiya etmək və s.);

3) komissivlər (söz vermək, dəvət etmək, qarantiya vermək, and içmək və s.);

¹⁰⁴ Падучева Е. В. Высказывание и его соотносённость с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) «Наука», Москва 1985, с.22.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

4) ekzersitivlər (əmr vermək, xəbərdarlıq etmək, məsləhət vermək, təyin etmək və s.);

5) behabitivlər (təbrik etmək, salamlamaq, təşəkkür etmək, üzr istəmək və s.).¹⁰⁵

C.Syörl də illokutiv feillərin 5 növünü müəyyən etmişdir:

1) assertivlər – təsdiq etmək, iddia etmək, əmin etmək, qabaqcadan xəbər vermək, nəql etmək, məruzə etmək, bildirmək, informasiya vermək, sübut etmək və s.

2) komissivlər – söz vermək, and içmək, hədə-qorxu gəlmək, razı olmaq, təntənəli şəkildə söz vermək, əminliklə inkar etmək, qarantiya vermək və s.;

3) direktivlər – xahiş etmək, tələb etmək, yalvarmaq, məsləhət vermək, tövsiyə etmək, və s.;

4) deklarativlər – elan etmək, təsdiq etmək, ad vermək, adlandırmaq, xeyir dua vermək və s.;

5) ekspressivlər – üzr istəmək, təbrik etmək, təşəkkür etmək, tərifləmək, kompliment demək, üzr istəmək, salamlamaq.¹⁰⁶

Biz də C.Syörlin təsnifatını əsas götürərək performativ feillərin aşağıdakı növlərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda təhlilinə keçirik.

¹⁰⁵ Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009, p.151-164.

¹⁰⁶ Серль Дж. Р. Что такое речевой акт?// Новое в зарубежной лингвистике. –Вып. 17. – Изд-во иностр. лит., Москва 1986, с.4.

Assertivlər - “Assertiv” termini təsdiqləmək, dediyi sözdə iddialı olmaq mənasını verir. Assertivlərin özlərinin də bir neçə növü var: xüsusiləşmiş məlumat və təsdiq formalı assertivlər. Assertivlər başqa sözlə representativlər də adlandırılır. Onlar reallığı, faktı ifadə edirlər.

Məsələn, /The Present Simple denotes the universal truth//.

Assertivlərin əsasını qarşılıqlı inam təşkil edir. Həm danışan, həm də dinləyən bilir ki, təqdim edilən fikir doğrudur. Assertivlərə misal olaraq ilk növbədə “inform” feilini göstərə bilərik. *Utter, speak* feilləri isə daha neytral feillər hesab olunur.

Assertivlərin əsasını hansı informasiyanın təqdim olunması, danışanın həmin informasiyanın doğruluğuna əmin olaraq onu realizə etməsi, danışmaq aktında arzu olunan nəticənin əldə edilməsi təşkil edir.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Assertivlərə nümunə olaraq claim - iddia etmək, assure - əmin olmaq, əmin etmək, argue – mübahisə etmək və s. feilləri aid etmək olar.

Rus dilində performativ feil əsasən özündən sonrakı elementi sözlə ilə və sözlə olmadan qəbul edir.

Məsələn, /Я докладываю об итогах проверки /итоги проверки //.

Bu hal özünü Azərbaycan dilində də göstərir. Belə ki, “məruzə etmək” assertivi “haqqında” qoşması ilə işləmə də bilər, işlənməyə də bilər.

Məsələn, /Yoxlamanın nəticələri haqqında məruzə edirəm. Yoxlamanın nəticələrini məruzə edirəm //.

Assertivin digər növü razılıq və imtindir.

Məsələn, / Я отказываюсь от работы / работать //.

Bu növ də rus dilində sözlə ilə və sözlə olmadan işlənir. Azərbaycan dilində isə performativ feil özündən sonra gələn elementi ya ismin çıxışlıq halında, ya da infinitiv formada tələb edir.

Məsələn, /Mən danışığımdan /danışmağımdan imtina edirəm // . (Rus dilindəki cümlələr E.Krasinadandır, s.161).

E. Krasina öz dissertasiya işində “performativ feillərin formulunu şərti olaraq “Я_x və ya Я_x, что” kimi verir. Я утверждаю достоверность информации. = Я_x.

Məs.: Я утверждаю, что полученная информация достоверна. = Я_{x, что}

“Я_{x, что}” formulunda bir qayda olaraq ekspressivlik özünü göstərir. Bu halda belə söyləmələrdə ya subyekt, ya da predikat tema-rema üzvlənməsinə görə emfatiklik daşıyır”.¹⁰⁷

Məsələn, /Mən məruzə edirəm// (Məhz Mən – başqa birisi yox) – Burada mən – remadır.

/Mən məruzə edirəm// (nağıl oxumuram) - məruzə etmək –temadır.

Assertiv nitq aktları “demək, məlumat vermək” kimi illokutiv məqsədi realizə edir.

Assertivlər başqa cür representativlər də adlandırılır. Bütün representativlər ümumi səciyyəyə malikdir: danışanın dinləyicini proposisional məzmununda inandırması üçün səbəbi olur. Məqsədə çatmaq üçün and içmək sözündən daha çox istifadə olunur. Assertivlərdə ifadə olunan psixoloji vəziyyət müxtəlif səviyyələrdə əminlik bildirməlidir.

Komissivlər - Komissiv nitq aktları *söz vermək, təklif etmək, qorxutmaq* kimi illokutiv məqsədi realizə edir. Assertivlərdən fərqli olaraq komissiv performativ söyləmələr üçün Mən_x formulu xarakterikdir.

Məsələn, /Söz verirəm o, məsələləri xatırlatmayacam//.

Lakin komissivlər üçün Mən_{x, ki} modeli də keçərlidir.

Məsələn, /Söz verirəm ki, o, məsələləri xatırlatmayacam //.

¹⁰⁷ Красина Е. А. Речевые акты как объект сопоставительного исследования. Pdf.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

İngilis dilində də həm $Mən_x$, həm də $Mən_{x,ki}$ formulu keçərlidir:

Məsələn, /I promise I shall not remind these matters//.
/I promise that I shall not remind these matters// .

“Müraciəti əsas danışiq aktı kimi qəbul etmək olar, lakin onların strukturu direktiv və komissivlərin strukturdan fərqlənir. Danışiq aktı kimi müraciətin özünəməxsus xüsuiyyətləri vardır. İlk növbədə o, propozisional xüsuiyyətlərə malikdir. Müraciət adresata aid olub indeksal işarə ifadə edir.

Müraciət çox nadir hallarda təklikdə realizə olunur. O, çox vaxt xəbərdarlıq, əmr, xahiş, məsləhət, qadağan, üzrxahlıq kimi illokutiv gücə malik mənaları özündə ehtiva edir.

Dilçilikdə “müraciət”lər adresatın diqqətini cəlb etdiyi üçün direktivlərin, deklarativlərin və komissivlərin tərkibində öyrənilir. Müraciətin aşağıdakı illokutiv aktları göstərilir:

1. Nominativ - danışanın niyyəti adresatı adlandırmaqdır.

2. Vokativ - əsas niyyət adresatın diqqətini cəlb etməkdir.

3. Sosial-requlyativ və ya etiket - əsas niyyət kommunikanın statusunu müəyyən etmək və nitqi nəzakətlə həyata keçirməkdir.

4. Qiymətləndirici - səciyyələndirici - əsas niyyət adresatı xarakterizə etmək və danışana münasibəti ifadə etməkdir.

5. Deyktik - əsas niyyət adresatı göstərməkdən ibarətdir.

Bu illokutiv aktların hər biri müəyyən perlokutiv effekt ifadə edir”¹⁰⁸

“Komissiv nitq aktlarında “zəmanət vermək” performativ feili xüsusi maraq doğurur. Bu feil özündə bir neçə semantik mənanı birləşdirir. Əvvəla, o, “xüsusi sənəd, sertifikat, zəmanəti həyata keçirmək üçün şərt” mənasını ifadə edir. Məsələn, hər hansı bir avadanlığa qarantıya vermək performativ feil kimi çıxış etmir. Bu halda “Mən zəmanət verirəm” cümləsindəki feil malı istehsal edən, satan tərəfindən icra edildiyindən performativ hesab olunmur. Digər tərəfdən, əgər “Mən zəmanət verirəm” cümləsi rəhbər tərəfindən deyilsə, onda o, deklarativ xarakter daşıyır və buna görə də onu performativ feil hesab etmək olar. “Zəmanət vermək” feili fərdi şəxs tərəfindən deyilsə, bu zaman “zəmanət vermək” “söz vermək” feili ilə si-

¹⁰⁸ Кожухова Л.В. Речевой акт обращения. Филологические науки. Вестник Ставропольского Государственного Университета 48/2007, с.80 - 85.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

nonimlik təşkil edir və bu halda da o, performativ feil deyil, kvaziperformativ olur¹⁰⁹.

Beləliklə, komissivlər nitq aktı prosesində illokutiv nitq aktını yerinə yetirmiş olur, çünki verilən söz yalnız “söz verən”- “danışan” tərəfindən icra olunur.

Kommissivlər danışanın icra etdiyi hərəkətin gələcəkdə baş verəcəyini bildirir. Kommissivlərin illokutiv gücünü göstərmək üçün əsas şərt ondan ibarətdir ki, danışan dediyinə inanmalı və onu təsdiqləməlidir. Bu feillərdə əsas psixoloji vəziyyət - niyyətdir. İngilis dilində kommissivlik bildirən əsas feil “commit” dir.

Direktivlər - Direktivlərin də bir neçə növü var. Direktivlər daha çox xahiş bildirir. Onlar eyni zamanda əmr, dəvət, çağırış da ifadə edirlər. Rus dilində xahiş bildirən direktivlər əsasən “o” sözünü ilə işlənir.

Məsələn, //Прошу о сохранении тайны//. /Прошу молчать/ не разговаривать//.

Azərbaycan dilində direktivlərin iştirak etdiyi cümlələrdə dilin tipoloji xüsusiyyətinin göstəricisi olaraq heç bir sözündən istifadə olunmur.

Məsələn, /Sirrin saxlanılmasını xahiş edirəm//. - /I order you to keep silence//. /Please, join us for dinner on Sunday//.

¹⁰⁹ Что такое речевой акт? Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17, М., 1986, с. 222.

Direktivlər təklif və məsləhət də bildirirlər. Bu performativlər arasında daha çox infinitiv birləşmələri yer alır:

Məsələn, /Предлагаю пойти в кино//.

/Призываю соблюдать порядок//.

/Təklif edirəm söhbəti açıq elan edək//.

/I suggest to visit him//.

Direktivlər xəbərdarlıq bildirdikdə isə onların semantik növəsini “demək” feili təşkil edir:

Məsələn, /Предупреждаю об ответственности//.

/Sizi xəbərdar edirəm ki, bu məsələdən hali olasız.

İngilis dilində isə bu məqamda “you+məsdər” (tamamlıq məsdər tərkibi) işlənir.

Məsələn, /I inform you to be aware of the fact//. /Bu məsələdən hali olmanızı bəyan edirəm//.

Direktiv performativlər də iki formulla düzəlir: Mən_x, Mən_{x, ki}. Mən_x adresatı “sən”ə yönəlir və özündə perlokutiv effekti ehtiva edir. Bu performativ feildən sonra əsasən infinitiv işlənir:

Məsələn, /Susmağı əmr edirəm//. /Əmr edirəm ki, şunasınız//.

Direktivlərdə “sən-mən” modeli nitq aktı prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və illokutiv məqsədi yerinə yetirir. Könüllülük direktiv performativ feillərin əsasını təşkil edir. Danışan subyekt mən adresat sən-i könüllü ola-

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

raq, heç bir təzyiq olmadan təklifi qəbul etməyə məcbur edir.

A.Steblesova direktivlərin bir sıra performativ feillərlə işlənməsini qeyd edərək, buraya rekvestivlər, suqgestivlər və preskriptivləri aid edir. Rekvestivlər – performativ feil olub xahiş və qadağan bildirir. Buraya soruşmaq, tələb etmək feilləri daxildir. Suqgestivlər – təklif, məsləhət, dəvət, xatırlatma bildirir. Bu qrupa təklif etmək, dəvət etmək, məsləhətləşmək, zəmanət vermək kimi performativ feillər daxildir. Preskriptivlər elə danışiq aktıdır ki, onlar sifariş funksiyasını yerinə yetirirlər. Məsələn, əmr vermək, rezerv etmək və s”.¹¹⁰

Deklarativlər və ya direktivlər assertivlərdən sosial mənalarına görə fərqlənir.

Direktivlərdə propozisiya dinləyicinin gələcəkdə icra edəcəyi hərəkəti bildirir. Direktivlərdə əsas illokutiv gücü göstərmək üçün başlıca şərt ondan ibarətdir ki, dinləyici istədiyini etmək qabiliyyətində olsun. Direktivlərdə ifadə olunan psixoloji durum – istəkdir.

Deklarativlər məhkəmə çəkişmələrini, hər hansı vəzifəyə təyin etmə və ya vəzifədən azad olunmanı nəzərdə tu-

¹¹⁰ Стеблецова А.О. Использование перформативов в сфере деловой коммуникации// Коммуникативные и прагматические компоненты в лингвистическом исследовании. Сб. статей. Изд-во Воронежского университета, Воронеж, 1995, стр. 70.

tur. Deklarativlər sadə sintaktik struktur tiplərini təqdim edir.

“Speech act theory and communication: A univen study” adlı tədqiqatda deklarativlər başqa sözlə performativlər adlandırılır.¹¹¹

Məsələn, /İclası açıq elan edirəm//. /Sizi ən yüksək vəzifəyə - baş prokuror vəzifəsinə təyin edirəm //.

/ I pronounce this shop opened//. /May the Lord richly bless them //.

Azərbaycan dilində deklarativ performativ söyləmlər üçün əsasən Mən_{x, ki} formulu səciyyəvidir.

Məsələn, /Elan edirəm ki, idman yarışlarının 10 gündən sonra təntənəli açılışı olacaq //.

Bütün deklarativlər propozisional məzmunu malikdir. Deklarativlər də məqsədə çatma səviyyəsinə görə fərqlənmir, burada qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq da olar, çatmamaq da. Ona görə də bütün deklarativlərdə psixoloji vəziyyət - istək və əminlikdir. Bu qrupa daxil olan bütün feillər performativdirlər.

“Deklarativ performativlər təsviredici xüsusiyyətə malik olduğundan assertivlərə yaxınlaşır. Direktivlərdən

¹¹¹ Kaburise Ph. K. Speech act theory and communication: A Univen Study. Cambridge Scholars Publishing, 2011.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

fərqli olaraq, deklarativlər daha çox emosionallıq ifadə edir”.¹¹²

C.Syörl danışiq aktında 21 deklarativin olduğunu qeyd edir. Buraya aşağıdakılar daxildir: “declare, resign, adjourn, appoint, nominate, approve, confirm, disapprove, endorse, renounce, disclaim, denounce, repudiate, bless, curse, christen, abbreviate, consecrate, excommunicate, name, call”.¹¹³

“Direktivlər iki cür olur: 1. cümlə - əmr - inyuktiv, 2. cümlə -xahiş - rekvistiv. Onların hər ikisi - həm inyuktiv, həm də rekvistiv bir-birinə yaxındılar və hər ikisi hərəkəti icra etmək üçün adresata yönəlmişdir. Kvesitivlər sual cümlələri olub direktivlərlə ümumi xüsusiyyətlərə malikdirlər və hər ikisi adresatın hərəkətinin səbəbini bildirir. İnyuktiv və rekvistiv prosodik xüsusiyyətlərinə görə birbirindən fərqlənir. Leksik göstəricilərinə görə rekvistivlərlə “please” sözü işlənir ki, o da cümlənin imperativliyini aradan qaldırır və “please” illokutuv indeks adlanır. Danışanın direktiv məqsədi daha çox əmr cümlələrində özünü göstərir:

Məsələn, / Come, answer! You must answer first!” //.

¹¹² Что такое речевой акт? Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17 , М., 1986, с.187.

¹¹³ Peter Wilfred Hesling Smith. The University of Leeds, Department of Philology, 1991, p.12.

K.Bax və R.M.Harniş illokutiv aktı altı kateqoriyaya bölür: onlardan ikisi effektivlər və verdiktivlər konvensional deyil, kommunikativdir. Qalan dörd əsas kommunikativ illokutiv aktlar konstativlər, direktivlər, komissivlər və “aknoliment”lərdir (etiraf).

Direktivlər –danışanın dinləyici tərəfindən icra edilən hərəkətə münasibətini bildirir. Direktivlər eyni zamanda danışanın arzu və istəyini bildirir və onların da bir neçə tipi vardır:

1) rekvestivlər – ask, beseech, implore, insist, invite, petition, plead, pray, request, solicit, summon, supplicate, tell, urge.

2) suallar –questions – ask, inquire, interrogate, query, question, quiz.

3) rıkvayəməntlər (requirements – tələblər) - bid, charge, command, demand, dictate, direct, enjoin, instruct, order, prescribe, require.

4) prohibitivlər – qadağalar – enjoin, forbid, proscribe, restrict.

5) permissivlər - agree to, allow, authorize, bless, consent to, dismiss, excuse, forgive, grant, license, pardon, release, sanction.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

6) advisorlar – admonish, advise, caution, counsel, propose, recommend, suggest, urge, warn. ¹¹⁴

Komissivlər - kimisə nəşə etməyə məcbur etməkdir. Komissivlərin iki növü fərqləndirilir: söz vermə (promislər) və təkliflər (offers). Promislər məcbur etmə aktıdır, təkliflər isə kimisə nəşə etməyə məcbur etmək üçün irəli sürülmüş təklifdir. Promislərə komissiv-konstativ və komissiv-direktiv hibridləri aid edilir (swearing, guaranteeing), təkliflərə isə (volunteering, bidding) aid edilir.

Əknolicmentlər – C. Ostinin “biheybitiv”lərinə uyğun gəlir. Onlar dinləyiciyə qarşı müəyyən hiss bildirir. Məsələn, salamlama, iclasda görüş, məmuniyyət, təşəkkür, minnətdarlıq.

Əknolicmentlərin növləri aşağıdakılardır:

- 1) Qınama – condole (commiserate, condole)
- 2) təbrik etmə - (compliment, congratulate, felicitate)
- 3) salamlama – greeting
- 4) təşəkkür – thanking
- 5) xüdəhafizləşmə - bid
- 6) qəbul etmə - accept
- 7) rədd etmə - reject, refuse, spurn.

Pardoning, excusing, forgiving əknolicmentlər kimi qəbul edilə bilər. ¹¹⁵

¹¹⁴ Bach K., Robert M.H. Linguistic Communication and Speech Acts. MIT Press. Cambridge, Massachusetts and London, England 1979, p. 47.

Ekspressivlər - Ekspressivlər, bir qayda olaraq, nitq ritualları adlandırılır. Bu nitq aktlarına xüdəhafizləşmə, salamlama, təşəkkür, üzrxahlıq, təbrik və başsağlığı ifadə edən feillər daxildir. Ekspressivlər danışanın psixoloji durumunu, hərəkətə olan münasibətini bildirir.

Məsələn, /Toy gününüzü təbrik edirəm //. /Köməyə görə təşəkkür edirəm//.

/ Wow! What a beautiful girl! //

Nitq rituallarını davranış reaksiyası adlandırmaq da qəbul olunub. C.Ostin onları behabitivlər¹¹⁶, C.Syörl isə ekspressivlər adlandırır.¹¹⁷

Ekspressivlər üçün \mathfrak{R}_x modeli səciyyəvidir:

Məsələn, /Sizi salamlayıram //. /Haminizi bağrıma basıb öpürəm //.

Bütün ekspressiv nitq aktları ümumi illokutiv aktı həyata keçirir və həmin illokutiv akt “müəyyən hissi ifadə etmək” mənasını verir.

Ekspressiv performativ sözləmlərə eyni zamanda /Bayramınız mübarək !!! /Ad gününüz mübarək !!! /Yeni iliniz mübarək!!! /Böyük məhəbbət və sevinclə görüşəndək! // kimi ifadələr də daxil edilir.

¹¹⁵ Bach K., Robert M.H. Linguistic Communication and Speech Acts. MIT Press. Cambridge, Massachusetts and London, England 1979, p.49-54.

¹¹⁶ Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009, p.160.

¹¹⁷ Что такое речевой акт? Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17, М., 1986, с.288.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Ekspressivlərin əsas məqsədini səmimiyyətə inam təşkil edir. Rus dilində ekspressivlərə uyğun feil yoxdur.¹¹⁸

Danışiq aktında təbriklər ekspressivlər qrupuna daxil edilir. Ekspressivlərə təşəkkür, üzrxahlıq, salamlama, təəs-süf, rəğbət və s. aiddir və ona görə də onlar bəzən “nitq ritualları” adlanır.

Təbrikləri model kimi aşağıdakı kimi vermək olar:

Məsələn, / Bilirəm ki, nəşə yaxşı bir şey baş verib //.

Danışiq aktında təbriklər müxtəlif dil formaları ilə reallaşır. Təbriklər performativ sözləmlərə aid olduğundan, onların özlərinə məxsus sintaktik sxemləri mövcuddur.

1. Danışan – I şəxsdə olmalıdır.
2. Təbrik etmək – performativ feil
3. Adresat – (həmsöhbət)
4. Təbrik üçün motivasiya

Təbrik rus dilində aktantsız həyata keçir.

Məsələn, //Поздравляю вас/ тебя с днем рождения!//

Bu hal özünü Azərbaycan dilində də göstərir.

Məsələn, / Sizi/səni təbrik edirəm! //

Mövcud ədəbiyyatda rəsmi situasiyalarda “mən” deyxisinin işlənməsi qəbul edilir, lakin real fakt ondan ibarətdir ki, belə hallara çox az təsadüf olunur.

¹¹⁸ Text_Bekhtereva So.pdf.

Məsələn, /Поздравляю вас/тебя с днем рождения//!
/ Поздравляю вас/тебя!//

/ Поздравляю с днем рождения // ! /Поздравляю! //
/С днем рождения вас/тебя //! /С днем рождения!//

Bu variantların hamısı üslubi cəhətdən neytraldır. Birinci və dördüncü cümlələrdə illokutiv gücə malik “поздравляю” (I şəxs təkdə, feilin xəbər şəklində, məlum növdə işlənmişdir) eksplisit performativ feildən istifadə edilmişdir. Beş və altıncı cümlələrdə isə performativ feilin iştirak etməməsinə baxmayaraq, implisit-performativ variantdan istifadə olunur. /С праздником//!” konstruksiyası üçüncü aktantsız xüsusi maraq doğurur.¹¹⁹

Bu altı üzvlü performativ paradıqmadan Azərbaycan dili üçün yalnız 4 üzvlü performativ paradıqma özünü doğruldur.

Məsələn, /Ad gününüz mübarək! //
/ Sizi/səni ad günü münasibətilə təbrik edirəm! //
/ Sizi təbrik edirəm! //
/Təbriklər! //

İngilis dilində isə üç üzvlü performativ paradıqma özünü göstərir.

Məsələn, / I congratulate you! //
/ I congratulate you with your birthday!//

¹¹⁹ Писарек Л. Сопоставительное изучение речевых актов. *Studia Rossica Posnaniensia* 1993. Adam Miciewicz University Press, Vol XXIV, p. 181-188.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

/Congratulations!//

Həm ingilis, həm Azərbaycan, həm də rus dillərində təbrik formulu modal modifikasiyaları ilə də reallaşa bilər. Belə olan halda, illokutiv feil infinitiv forma qəbul edir.

Məsələn, /I would like to congratulate you//.

/İstərdim sizi təbrik edirim//! / (Я) хочу/ хотелась бы вас/тебя поздравить//! Azərbaycan dilində /İstərdim sizi təbrik edirim//! daha çox rəsmi üslubda özünü göstərir.

“Təbrik etmə” konstruksiyasının digər tipinə /İzəcə verin sizi ad gününüz münasibətilə təbrik edirim//! /Let me congratulate your birthday//! //Позвольте/разрешите поздравить вас с днем рождения! // - kimi cümlə qəlibləri aiddir. Bu tip konstruksiyalar əmr şəklində işləndiyindən onları vasitəsiz danışiq aktı kimi qəbul etmək olar.

/Təbriklərimi qəbul edin//! və ya /Rica edirəm təbriklərimi qəbul edin/edəsiniz//!” /Receive my congratulations//!, /Примите мои поздравления//! – kimi cümlələr yüksək təbəqəyə ünvanlandığından, üslubi cəhətdən daha çox nəzakətlik bildirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər üç dildə təbrikin intensivliyini artırmaq üçün – ürəkdən, səmimi qəlbdən, от души, от сердца, горячо, сердечно, sincerely və s. kimi modifikasiyalardan da istifadə olunur.

Beləliklə, hər üç dildə təbrikin özünəməxsus paradigması mövcuddur. Performativlik modal feillər və

modallıq bildirən sözlərlə ifadə oluna bilir. Performativ formul digər fakultativ indikatorlar sayəsində genişləne bilir. Azərbaycan dili üçün dörd üzvlü, rus dili üçün altı, ingilis dili üçün sə üç üzvlü performativ paradiqma özünü göstərir. Aktantsız performativ paradiqma hər üç dil üçün səciyyəvidir.

Ekspressivlərin təsnifatı özünü N.A. Trofimovanın tədqiqatında da göstərir. Belə ki, o ekspressivləri iki yerə bölür:

1) Sosiativlər – buraya salamlaşmanı, xüdəhafizləşməni, üzr istəmə, xoş arzular diləmək, təbrik etmə, minnətdarlıq, başsağlığı vermək;

2) Influktivlər – buraya isə komplement demə, tərifləmə, yaltaqlanma, qınama, təhqir etmə, pislik arzulama və s. daxil edir.¹²⁰

K.Bax və R.Harniş danışıq aktının müxtəlif aspektlərini göstərərək danışıq aktının təsviri sxemini aşağıdakı kimi verirlər: Utterance act (danışıq aktı) – Kontekstdə “S” “e”-ni dinləyici üçün ifadə edir, lokutiv akt – “S” danışan dinləyiciyə “H” kontekst daxilində nə isə deyir, İllokutiv akt – “S” danışan kontekstdə nə isə edir, perlokutiv akt – “S”-danışan dinləyiciyə “H” müəyyən dərəcədə təsir edir (“S”- speaker-danışan, “H” – hearer-dinləyən, “e” language-dildə (L) ifadə olunan cümlə, “C”

¹²⁰ www.hse.ru/lib/data Трофимова Н.А. Экспрессивы: мнения и решения

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

content-söyləmin məzmunu, başqa sözlə danışiq aktının əsasını təşkil edir).¹²¹

Bu aktlar bir-birilə həmişə sıx bağlı olur.

Kommunikativ prezumpsiya (fərziyyə) kommunikasiyada qarşılıqlı inamdır, belə ki, kimsə nəyisə kiməsə deyir və beləliklə, illokutiv akt icra edilmiş olur.

Müəyyən təsvir dedikdə, danışan (S) hər hansı bir cümləni deyir və dinləyiciyə (H) imkan verilir ki, hafizəsini lazımi mənanı tutmaq üçün işə salsın. Dinləyicinin hafizəsinin iş salınmasında əvəzliliklərin də - xüsusilə şəxs, işarə və təyini əvəzliliklərin, eləcə də xüsusi adların rolu böyükdür.¹²²

2.5. Kompozit performativ konstruksiyalar

Kompozit performativlik problemi istər Avropa, istərsə də rus dilçiliyində demək olar ki, çox az tədqiq olunmuş problemdir. Rus dilçiliyində kompozit performativlərin struktur - semantik, funksional və praqmatik aspektdən təhlilinə yalnız bir doktorluq dissertasiyası həsr olunub.¹²³

¹²¹ Kent Bach, Robert M.Harnish. Linguistic Communication and Speech Acts. MIT Press. Cambridge, Massachusetts and London, England, 327 p.3.

¹²² Yənə orada, p. 24-25.

¹²³ Романова Л. А. Композитные перформативы в функциональной парадигме языка: семантический и прагматический аспекты. Док. дисс., Тверь 2009.

Azərbaycan dilçiliyində isə ümumiyyətlə kompozit performativ konstruksiyalar haqqında heç bir söz deyilməyib.

Sadə performativlərlə yanaşı, “kompozit”, “mürəkkəb”, “düzəltmə” performativlər də mövcuddur ki, onların qrammatik əsasını performativ feillər və modal feillər təşkil edir. Bu tip performativlərə XX əsrin 70-ci illərində Ross, Sadok, Lee, Frazer toxunmuşlar ¹²⁴.

Söyləmlərin performativlik ifadə etməsi praqmatik (söyləmin uğurlu alınması), fonoloji (söyləmin intonasiya strukturu), leksik (performativ feillərin sabit birləşmələrdə işlənməsi), semantik və sintaktik (performativ feillərin sabit feili birləşmələrdə valentliyi) kimi müxtəlif şərtlərdən asılıdır.

Məsələn, / I can correct your mistakes, but not by dictating you word by word //. (1)

/ I must report to the head of the department. // (2)

Bu cümlələri performativ cümlələr adlandırmaq olar, çünki onlar “modal feil+performativ feil” modelinə uyğun gəlir. KPK-ın performativlik ifadə etməsi üçün cümlə daxilində əlavə cümlənin işlənməsi əsas şərtidir. İndi isə bu cümlələrə nəzər yetirək.

¹²⁴ Спиридонов Д.В., Фофанова П.Ю. Синтаксические условия реализации перформативности (на материале английских композитных глаголам). Языкознание № 11(47), 2015, стр. 69.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Məsələn, / I can assert that this book is necessary and affirm that it is of great importance // . (1)

/ I can assert that this book is necessary and I can affirm that it's of great importance // . (2)

Hər iki cümlənin birinci hissəsi modal feil+assertiv performativdir, lakin buna baxmayaraq cümlə performativlik ifadə etmir. Bunun bir neçə səbəbi var: 1-ci cümlədə modal feil eyni vaxtda iki feili – *assert* və *affirm* feillərini idarə edir və ikinci feil birinci feilə nisbətən sintaktik və semantik cəhətdən müstəqil deyil. İkinci cümlədə isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Burada iki cümlə bir-birinə tabelilik bildirən “that” bağlayıcı ilə bağlanıb və bu bağlayıcısı birinci kompozit performativi ikinci cümlənin performativ feilindən həm semantik, həm də struktur cəhətdən asılı olmağa qoymur. Beləliklə, iki cümləni birləşdirən “that” bağlayıcısı sintaktik paralelizmin əmələ gəlməsini şərtləndirir və hər iki cümlə bir modal feil ilə ifadə olunur ki, bu da performativ interpretasiyanı qoruyub saxlayır.¹²⁵

Kompozit performativlərdə implisitlik əmələ gətirmək üçün *so*, *however*, *though*, *but*, and bağlayıcılarından istifadə etmək olur. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

¹²⁵ Спиридонов Д. В., Фофанова П. Ю. Синтаксические условия реализации перформативности (на материале английских композитных глаголам). Языкознание № 11 (47), 2015, с. 69.

Məsələn, /I can assert of the green trees in the yard that it is an oak, but I can also say that I have recognized...// (1)

/I can say this helm is great but I can also say that I have noticed... // (2)

Birinci cümlə semantik cəhətdən ziddiyyət ifadə edir, lakin onu performativ kimi qəbul etmək yolverilməzdir, çünki qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb cümlənin performativlik ifadə etməsi üçün paralelizm və təkrar mühüm şərtidir.

Kompozit performativlər performativ feilin qarşısına əlavə komponentlərin artırılmasıdır. Bu əlavə komponentlər modal feillər, feilin şəkil kateqoriyasının markerləri, gələcək zamanı göstərmək üçün vasitələr, modallıq ifadə edən feillər ola bilər.

“Kompozision semantika” termini dilçilikdə çox yaxın zamanlarda işlənməyə başlamışdır. Bu termin dilçiliyə Q.Frege tərəfindən gətirildiyindən “Frege prinsipi”, “Kompozisionluq prinsipi” adlanır¹²⁶.

“Kompozisionallıq prinsipi” rus dilçiliyində Y.D. Апресянın, İ.M.Boquslavskinin, E.C.Kubryakovanın, E.B.Paduçovanın tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

¹²⁶ Романова Л.А. Композитные перформативы в функциональной парадигме языка: семантический и прагматический аспекты. Док. Дисс., Тверь 2009, с.165.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

E.C.Kubryakova “kompozisionallıq prinsipi”nə və ya “Freqe prinsipi”nə koqnitiv nöqtəyi-nəzərdən yanaşır. Onun dediyinə görə, “Freqe prinsipi” dilçilikdə “işarələr kompleksinin” təbiətini izah etmək”, “bir neçə hazır dil işarəsinin birləşməsini, kompozisiyasını göstərmək üçün” istifadə olunur.¹²⁷

Performativ kompozit komplekslər müxtəlif dil daşıyıcıları tərəfindən müxtəlif cür qəbul edilir və bu da həm obyektiv, həm də subyektiv amillərlə bağlıdır. “Obyektiv amilə agentin yaşı, intellektual və yaradıcı qabiliyyəti, subyektiv amilə isə hər hansı bir sosial qrupa aid olma, agentin professional marağı, təhsil səviyyəsi və s. aiddir”.¹²⁸

L.Romanova tədqiqat işində kompozit performativlərin modelini bu şəkildə təqdim edir:

“PF + ƏTK və ya ƏTK + PF.

PF - performativ feil, ƏTK - əlavə tikinti komponenti deməkdir.

Müəllif göstərir ki, bu model istər rus, istər ingilis, istərsə də alman dilləri üçün səciyyəvidir”.¹²⁹

Kompozit performativləri başqa sözlə modallaşmış performativlər də adlandırmaq olar. Modallaşmış performativlər “əsl performativlərdən” onunla fərqlənir ki, bu-

¹²⁷ www.120-bal.ru/doc/31573/index.html.

¹²⁸ www.cyberleninka.ru. Научные статьи. Языкознание.

¹²⁹ Романова Л. А. Композитные перформативы в функциональной парадигме языка: семантический и прагматический аспекты. Док. дисс., Тверь 2009, с.164.

rada performativ leksem ona xas olmayan formada – infinitiv formada işlənir. “Məhz ona görə də L. Romanova kompozit performativ konstruksiyaların modelini belə verir”:¹³⁰

NP	-	MV	-	NP	-	IPV	-	Zats	(cümlə)
1		0		2		00		3	

NP - isim və ya əvəzlik (noun pronoun), MV- modal feil (modal verb), IPV- intensional performativ feil (intensional performativ verb), Zats - yəni cümlə mənalarını verir.

Я(1) могу/хочу/должен (0) тебе, вам /тебя/ вас) (2) – инф.перф-го глагола (00) в том (о том,...) что... (3)».¹³¹

L. Romanova istənilən standart (kanonik) performativ söyləmin formulunu belə verir:

NP	-	PV	-	NP	-	S
1		0		2		3

Modeldə göstərilən PV – söyləmin intensional məzmununu ifadə edir. Onu I şəxs tək, indiki zaman, xəbər

¹³⁰ Романова Л. А. Композитные перформативы в функциональной парадигме языка: семантический и прагматический аспекты. Док. дисс., Тверь 2009, с. 259.

¹³¹ Yənə orada, с. 259.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

şəklində işlənməklə bərabər, II v III şəxs cəmdə, indiki zaman, xəbər şəklində işlətmək də olar.

Məsələn, /Пассажи́ров настоя́тельно просят справиться о времени отправления на табло //.

/Passengers are warned to cross the lines //.¹³²

Göründüyü kimi, kompozit performativ konstruksiyalar “əsl performativlərdən” tərkibundə modal və ya köməkçi feillərin – bir sözlə əlavə tikinti elementlərinin olması ilə fərqlənir. Kompozit performativin iştirak etdiyi söyləm struktur cəhətdən mürəkkəbləşsə də, belə hallarda performativ leksem cümlə tərkibində öz semantik və funksional xüsusiyyətini itirmir.

Apardığımız müşahidələr göstərir ki, kompozit performativlərin əmələ gəlməsində əlavə tikinti elementləri - modal feillər, zərflər, modallıq semantikasına malik feillərdir. Biz də tədqiqatımızda əsasən, can, may, must, ought to, should modal feillərdən, modallıq ifadə edən feillərdən və zərflərdən istifadə edərək kompozit performativlərin praqmatik, semantik və sintaktik xüsusiyyətlərini bədii ədəbiyyatdan götürülmüş nümunələrlə araşdırmağa çalışmışıq.

¹³² Романова Л. А. Композитные перформативы в функциональной парадигме языка: семантический и прагматический аспекты. Док. дисс., Тверь 2009, с. 250.

Məsələn, /I must have reminded them a million time, but every time he said them, they left me with the feeling that he'd love me no matter what//. (Sparks N.,34).

Bədii əsərlərdə modallıq ifadə edən “Would like to” ifadəsi daha çox işlənir. O daha çox intensionallıq ifadə edir və həmişə infinitivlə müşayiət olunur və beləliklə də hərəkətin nəzakətli formada realizasiyasını bildirir. Məsələn, /I would like to congratulate you//.

Kompozit performativ konstruksiyalar Past Subjunctive-də də reallaşır.

Məsələn, /We should have objected very strongly today//.

Kompozit performativlər situasiya daxilində daha çox üç cür modal feillərlə işlənir:

1) can, may; 2) must, ought to; 3) will, would, should.

“Can” modal feili daha çox a) əqli və fiziki bacarıq ifadə edir. Lakin performativ feillərlə işləndikdə fiziki qabiliyyət ifadə etmir.

Məsələn, /I can tell you how many ten-dollar Indians with a rolled edge were minted in 1907//. (Sparks N., p.25)

b) vəziyyətdən asılı olaraq mümkünlük bildirir.

Məsələn, /I can guarantee we'll find a store open this weekend//. (Aldridge J., 26)

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

c) güman, şübhə bildirir. Bu zaman can/could sual və inkar cümlələrində işlənir və Azərbaycan dilinə sual cümlələrində “yəni”, inkar cümlələrində isə “ola bilməz ki” şəklində tərcümə olunur.

Məsələn, /Can I condemn you? – Yəni mən səni mühakimə edirəm?//

/I can't have failed to condemn you//. – /Ola bilməz ki, səni mühakimə edirəm//.

Bu cümlə indiki bitmiş zamanda işləndiyindən, onu kompozit performativ kimi qəbul etmək, zənnimizcə düzgün deyil, çünki performativlər üçün indiki, çox az hallarda gələcək zamanda işlənmək keçərlidir.

“Can” isə elə modal feildir ki, o performativ feillə bərabər zərflərlə də işlənə bilər.

Məsələn, /I can never assure you the faintest respect for theories, promises, conventions, moralities and principles // (Puzo M., 30).

/I can finally thank you for your advice //.

/I can now give you my best regards //.

“May” – a) icazə və b) qadağan bildirir. İcazə bildirdikdə sual cümlələrində, qadağan bildirdikdə isə inkar cümlələrdə işlənir.

Məsələn, /“May I ask you something, Fleur? And will you please answer me quite truly?// (Galsworthy J., 181)

/I may not protest against them//.

c) hərəkətin icrasının mümkünlüyünü bildirir.

Məsələn, /I may approve your recommendation //.

d) güman, qeyri-əminlik bildirir.

Məsələn, /In this situation I might be sentenced. I might be excused//.

Bu halda “may” modal feili təsdiq və inkar cümlələrinə işlənir və Azərbaycan dilinə “ola bilsin ki” kimi tərcümə olunur.

Elə performativlər var ki, məsələn, verdiktivlər – acquit, convict, find; ekzersitivlər – sentence, accuse, pronounce, excommunicate və s. may modal feili ilə işlənirlər.¹³³

“Must” modal feili a) mümkünlük bildirir.

Məsələn, a) /I must acknowledge such a state”, Hadzi Michali shouted it in his quickness again// (Aldridge J., 237).

b) əmr, xahiş, qadağan bildirir. “Must” modal feili əmr və xahiş bildirdikdə o, birinci şəxsin təkini ifadə edə bilmədiyi üçün performativlik ifadə etmir. Belə ki, bu modal feil əmr və xahiş bildirdikdə yalnız II şəxsə ünvanlanır.

Məsələn, /You must accept my invitation //.

“Must” modal feili qadağan mənasında da performativlik ifadə edə bilər.

¹³³ Chungmin Lee. Embedded Performatives. Printed from Language, Vol. 51, № 1, 1975, USA, p.106.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Məsələn, /I must not tell Smaro to fill it and prepare the dried fish for you //. (Aldridge J., 49)

c) “Must” modal feili guman, şübhə bildirdikdə dilimizə “yəqin ki, gərək ki” kimi tərcümə olunur.

Məsələn, /I must have promised you that we won’t be out long // (Sparks N., 31).

“Will” modal feili a) arzu, istək bildirir.

Məsələn, /I will praise you”, don’t you think it’s true, Tony? // (Galsworthy J., 58)

b) təkid, inadkarlıq, hərəkətin icrasına qarşı çıxma bildirir.

Məsələn, / I swear to God, I will never set my eyes on him //.

“Should” modal feili də məsləhət bildirir.

Məsələn, /I suppose, I should explain why I jumped into the waves to retrieve her bag // (Sparks N., 12).

I should mention they were not exactly small and covered most of my arms (Sparks N., 13).

“Would” modal feili də “will” kimi arzu, təkid bildirir.

Məsələn, /If he’d asked, I would have recommended the south of France, but I doubt he would have listened to me//. (Sparks N., 27)

Kompozit performativlər, eyni zamanda, modallıq bildirən *like, want*, feilləri ilə də işlənir və onlar söyləmin illokutiv gücünü artırır.

Məsələn, /I should like to shower first, if that is OK”//. (Sparks N., 37)

“Modallaşmış performativlərin semantik strukturunda subyekt, obyekt və məqsəd arqumenti əsas götürülür. Kompozit performativlərdə subyekt arqumenti işləməyə də bilər və bu sözlərin mənasına heç bir xələl gətirməyəcək. Belə konstruksiyalar ingilis dilində demək olar ki, çox azdır”¹³⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə konstruksiyalar Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir.

Məsələn, /Əmin edirəm ki,.... Mən əmin edirəm əvəzinə//.

“Cümlədə illokutiv gücə malik olan feillərin modal feillərlə birgə işlənməsi “embedded performatives” - əlaqəli performativ və ya “hedged performative” adlanır”. Məsələn, / I regret that I must inform you that that you are dismissed //.¹³⁵

Əgər modal feil situasiya daxilində icazə mənasını verirə, ona deontik modallıq deyilir. İngilis dilində can, may, might deontik modal hesab olunur.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə sadə /I congratulate you”//, kompozit, başqa sözlə “mürəkkəb”, “tərkibi” performativ-

¹³⁴ Романова Л. А. Композитные перформативы в функциональной парадигме языка: семантический и прагматический аспекты. Док. дисс., Тверь 2009.с., 311.

¹³⁵ Chungmin Lee. Embedded Performatives. Printed from Language, Vol. 51, № 1, 1975, USA, p.105.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

lər fərqləndirilir. Kompozit performativlərin qrammatik əsasını modal feillər təşkil edir /I want to wish success in your new job//! Performativlərin modallıq bildirən feillər və ya modal feillərlə işlənməsinə /I promise that I shall sign the document// diqqət keçən əsrin 70-ci illərində meydana gəlmişdi. Bu məsələ ilə ingilis dilçiliyində Ross, Sadok, Lee, Frazer məşğul olmuş, rus dilçiliyində isə bu məsələyə L.A. Romonova doktorluq dissertasiyası həsr etmişdir.

D.V.Spiridonov /I can assert that this theory is useful and affirm that it is incomprehensible// (1) və /I can assert that this theory is useful and I can affirm that it is incomprehensible// (2) tipli cümlələrdə “I can assert” baş cümləsinin performativlik ifadə etmədiyi qənaətinə gəlir və bunu belə sübut etməyə çalışır ki, birinci cümlədə can modal feili iki feili (assert və affirm) eyni vaxtda idarə edir. İkinci cümlə isə modal feillə ifadə olunan və tabelilik əlaqəsi ilə birləşən iki müstəqil cümlədən ibarətdir ¹³⁶. Onun fikrincə, cümlədə modal feil yalnız bir performativ feili müşayiət etməlidir.

Apardığımız tədqiqatdan belə nəticə çıxır ki, modallıq ifadə edən sözləmlər performativliyi tam ifadə edə bilmir. Çünki sözləmlərin performativlik ifadə etməsi üçün bir

¹³⁶ Спиридонов Д.В. Синтаксические условия реализации перформативности (на материале английских композитных перформативов с ассертивным глаголом), с. 71, 75.

sıra şərtlər (praqmatiklik, fonoloji, semantik, leksik və sintaktik) olmalıdır. Düşünürük ki, söyləmin performativlik ifadə etməsi üçün Mən+modal feil+performativ feil+X modeli pozulmursa, bu tip söyləmləri kompozit performativ hesab etmək olar.

2.6. Danışiq aktı prosesində – hecinqlər

İnsan kommunikasiyasının əsasını dil və informasiya mübadiləsi təşkil edir. Müasir dövrdə şifahi nitqin qarşısında müəyyən vəzifələr durur və bu vəzifələr iki geniş kateqoriyaya bölünür: informasiya mübadiləsi və kommunikasiyanın insanlararası aspekti. Başqa sözlə, biz danışarkən söylədiyimiz hər bir söz sadəcə məna daşımır, o, eyni zamanda insanlararası mesaj, məlumat rolunu oynayır.

Yumşalmalar (hecinqlər) danışiq prosesində insanlararası mesaj funksiyasını oynayır, onlar kommunikativ strategiya olub, danışana söyləmin gücünü yumşaltmağa imkan verir. Bəzi nitq aktları, məsələn tənqidi nitq aktları kommunikasiya prosesində tez-tez yumşaldılır və bu proses yumşalma - hedcinq adlanır. Nitqdə belə yumşalmalardan istifadə etmədikdə, nitq aktı hədələyici, qorxulu səslənə bilər.

“Hedge” termini etimoloji lüğətdə belə xarakterizə edilir: “Qədim ingilis dilində “hedge” tarixən “hasar, çə-

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

pər” mənasını verib. Heclər dediyin sözü daha zəif, daha yumşaq edir, başqa sözlə heclər - evfemizmlə eyniləşdirilir”.¹³⁷

“Hec” termini linqvistik termin kimi dilçiliyə 1970-ci illərdə G.Lakofun “Hedges: A Study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts” adlı məqaləsilə daxil olmuşdur. G.Lakofu məqalədə heclərin kommunikativ dəyəri maraqlandırmamışdır, o, yalnız dildə işlənən “rather, largely, in a manner of speaking, very” kimi sözlərin məntiqi əlamətlərini tədqiq etmişdir.

“Hec” və “Hecinq” bədii mənada “manə”, “sərhəd”, “müdafiə” mənasını bildirir. Dilçilikdə isə bu termin “yumşalmalar” mənasını verir.

Hecinq çoxistiqamətli fenomen olub özündə semantik, praqmatik və koqnitiv faktorları cəmləşdirir. Hecinqin keyfiyyəti kontekst vasitəsilə inkişaf etdirilir. Uzun illərdir ki, hecinq müxtəlif cəhətdən öyrənilir: gender sahəsində, nəzakətlik nəzəriyyəsində, tərcümə sahəsində, akademik diskursda və s.

Heclər həm forma, həm də funksiyasına görə fərqləndirilir. Aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik sözləri hec adlandırmaq qəbul olunub:

” - To be feili ilə işlənməsi (The result appears to be that...); - leksik feillər (The result suggests that...); - mo-

¹³⁷ www.etymoline.com

dal feillər (The result might be that...); - yəqinlik bildirən zərflərlə (The result possibly is that...); - yəqinlk bildirən sifətlərlə (It is possible that the result...)"'.¹³⁸

İngilis dilində modal feillər hecinqi vurğulamaq üçün istifadə olunan ən əsas leksik vasitədir. İngilis dilində müəlliflər modal feillərdən daha təmkinlə, ehtiyatla istifadə edirlər. Bununla yanaşı, mətnlərdə çoxlu sayda leksik feillərdən də - propose, suggest, attempt, aim, intend, contribute, allow və s. istifadə olunur.

İlk dəfə dilçilikdə hecinq haqqında Weinreich (1966) yazmış və onu "metalinguistic operators" adlandırmışdır. O, hecinqə true, real, so-called, strictly speaking, all, like kimi sözləri daxil etmişdir.¹³⁹

Heclər G.Lakof tərəfindən daha dərinədən öyrənilmişdir. O, bu termini sözün mənasının səlis və ya qeyri-səlis verilməsi kimi izah edirdi ("make things fuzzier or less fuzzy)".¹⁴⁰

Vasitəli danışiq aktının digər tipi "hec (hedged) performativlər"dir. Hec performativlər performativ feillərin iştirakı ilə danışiq aktının icrasını vasitəli şəkildə yerinə yetirir.

¹³⁸ www.academia.edu/ Crompton P. Hedging in academic writng. Some theoretical Problems,USA, 1997, p.284.

¹³⁹ Frazer B. Pragmatic Competence: The Case of Hedging. Emerald Group Publishing Limited, 2010, p.16.

¹⁴⁰ www.philology.ru. Дж.Серль. Что такое речевой акт. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. – М., 1986.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

“G.Lakof heclərlə maraqlanmış, lakin hecinq haqqında heç nə deməmişdir. O, yalnız heclərin semantik mənalarını araşdırmıdır. Beləliklə, o hecləri müstəqil leksik vasitə kimi qiymətləndirmiş, lakin onların kontekst daxilindəki mənasından danışmamışdır. O, ingilis dilində mövcud olan heclərin siyahısını vermişdir: real, regular, actually, almost, as it were, basically, can be view as, especially, exceptionally, for the most part, in a manner of speaking, in a rule sense, in a sense, in a way, kind of, largely, literally, loosely speaking, in a real sense, in a sense, par excellence, particularly, pretty much, principally, rather, somewhat, technically, typically, very, virtually və s. O, hecinqi pragmatik deyil, semantik fenomen adlandırır və qeyd edir ki, heclərin interpretasiyası kontekstdən asılıdır”.¹⁴¹

G.Lakof heclərin performativlərlə iştirak etməsini müşahidə etmiş və “hedged performative”- “yumşaldılmış performativ” konsepsiyasını yaratmışdır. Lakin bu konsepsiya B. Freyzer tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. B. Freyzer “yumşalmış (hedged) performativlər”in modal və yarım modal feillərlə düzəlməsi faktını qeyd edir. O, göstərir ki, *I must advise* cümləsi *I advise* ilə eynilik təşkil etmir. Birinci cümlədə danışan məsləhət

¹⁴¹ Bruse Frazer. Pragmatic competence: The case of Hedging. Edited by G.Kaltenbock, W. Mihatsch, S.Schneider, p.17-18.

verməyi özünə borc hesab edir, ikinci cümlədə isə danışan sadəcə olaraq məsləhət verir.

B.Freyzer modal feillərlə işlənən performativi “güclü” performativ, modal feilsiz işlənən performativləri isə “zəif” performativ adlandırır. İlk dəfə “hedged performativ” terminini dilçiliyə B.Freyzer gətirmişdir. Onun fikrinə, “hedged performative” müəyyən performativ feillərin, məsələn, apologize, promise, request kimi feillərin bəzi modal feillərlə can, must, should modal feillərlə işlənməsidir.

Məsələn, /Gradman’s voice purred gratingly: “I can state your business. Nothing goes outside these walls, young man // (Galsworthy J.,103)

Bu nümunələrdə nitq aktının illokutiv gücü feillərlə təyin olunur və modal feillər hec-yumşalma kimi qəbul edilir.

G.Lakof eyni zamanda hecinqin performativlərlə sıx əlaqəsindən də yazır.

Məsələn, /Technically, I said Harry was a boastard. = I said Harry was a bastard, but I didn’t mean it //.¹⁴²

Braun və Levinson hecinqi danışiq aktının aspekti kimi öyrənirlər. G.Lakof yalnız propozisional hecinqə, B.Freyzer isə performativ feillərin hecinqinə toxunmuşdur. Braun və Levinson hecinqi danışiq aktının illokutiv

¹⁴² Stefan S. Parenthetical Hedged performatives. 2010. p. 268 pdf.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

gücü kimi dərindən təhlil etmiş və onu “nəzakət bildirən fenomen” kimi təsvir etmişlər.

“Hec elə hissəcik, söz və ya ifadədir ki, o cümlədə predikatın və ya ismi frazanın əlaqə dərəcəsini təyin edir. Prince et al “hecinq”in iki tipini göstərir: Birinci tip propozisional məzmun əhatə edir və doğruluq nəzəriyyəsinə (truth condition) təsir edir. İkinci tip isə propozisional məzmunla danışan arasında olan əlaqəni və danışanın həqiqəti qəbul etməsini bildirir”¹⁴³.

Dilçilikdə hecinq, əsasən, iki qrupa bölünür:

I qrupa “**aproksimatorlar**”ı (approximators) daxil edirlər. Onlar propozisional məzmunu idarə edir və interpretasiyada ifadəliliyi işarələr vasitəsilə bildirir. Aproximatorların da iki yarım sinfi fərqləndirilir: ***adaptorlar*** və ***rounderlər***.

a) ***adaptorlar*** (adaptors) (bunları Lakof “hedge” adlandırır). Buraya *somewhat, sort of, almost describable as, some, a little bit* və s. kimi heclər daxil edilir.

Məsələn, /My dear! Impos! She’s got all sorts of people coming//. (Galsworthy J., 60)

b) ***rounderlər***. Bunlar müəyyən hədd, hüdud bildirir və *about, approximately, something around* etc.kimi heclərlə işlənir.

¹⁴³ Frazer B. Pragmatic competence. The case of Hedging. Edited by G. Kaltenbock, W. Mihatch, S.Scheider, Emerald Group Publishing Limited 2010, p.18.

Məsələn, /The baby's weight was approximately 3.2 kilograms //.

Hər iki yarımqrupda danışan aktual situasiya ilə məqsədəməvafiq situasiya arasında əlaqə yaratmağa təşəbbüs göstərir.

II qrupa **sipərləri** (shields) aid edirlər. Burada propositional məzmunla danışan arasında əlaqə dəyişir. Məzmununda bir qədər qeyri-müəyyənlik özünü göstərir. Bu qrup da iki yarımqrupdan ibarətdir: 1) *plausibility shields* (şübhə bildirən sipərlər). Buraya *I think, I take it, probably, as far as I can tell, right now, I have to believe, I don't see that*, və s. kimi ifadələr daxil edilir.

Məsələn, /I should probably get going so I can visit with my dad for a while. He's probably wondering where I am//.

2) *attribution shields* (təyini sipər) adlanır. Buraya according to her estimates, presumably, at least to X's knowledge və s.kimi ifadələr daxildir.

Məsələn, /According to his estimates, she is a terrible attractive woman // (Maugham W.S., 108).

Dildə linqvistik heclər də mövcuddur. Linqvistik heclərə sifətlər, zərflər, şəxssiz əvəzlilər, güzəşt bildirən bağlayıcılar, modal feillər, epistemik feillər, öndə gələn söz birləşmələri ilə ayırıcı suallar, if klouzlar, davamedici

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

zaman markerləri, hipotetik keçmiş zaman, metalinqvistik şərhələr və s. aid edilir.

İndi isə nümunələrə müraciət edək.

1. *approxiamtely, roughly, about, often, occasionally, generally* və s. zərf və sifətlərlə işlənən heclər.

Məsələn, /I am approximately forty and I don't care who knows it //. (Maugham W.S., 101)

2. şəxssiz əvəzlilərlə (one, it).

Məsələn, /One can imagine that I am keeping him, said Julia, with a ringing laugh //. (Maugham W.S., 168)

3. güzəşt bildirən bağlayıcılarla (although, though, while, whereas, even though, even if).

Məsələn, /Even if people wanted to think he was her lover, let them; she was past caring //. (Maugham W.S., 177).

4. heclə müşayiət olunan performativlə. Bu halda performativ feillər modal feillərlə işlənir.

Məsələn, /I thought I ought to see for myself what it was all about //. (Maugham W.S., 172)

5. vasitəsiz danışiq aktları.

Məsələn, /Darling, don't cry. Could you speak a little louder? After all, it had to happen sooner or later //. (W.S. Maugham, 173)

6. öndə gələn söz birləşmələri ilə (I believe, to our knowledge, it is our view that, we feel that...)

Məsələn, /That wouldn't be easy. I believe you ought to give her a chance //. (Maugham W.S., 237)

7. modal sözlərlə. İngilis dilçiliyində belə sözlər adətən modal zərflər (modal adverbs) kimi işlənir. Buraya *perhaps, possibly, probably, practically, presumably, apparently...* aiddir. Lakin S.Şnayder qeyd edir ki, “ “perhaps”, “maybe” və s. kimi modal sözlərin cümlədə işlənməsi, həmin cümlədəki performativliyi avtomatik olaraq aradan qaldırır.

Məsələn, /Perhaps, I apologize to the lovely state of New Jersey//.

Əgər I apologize “I will apologize” kimi təqdim edilsə, onda cümlə cüzi şəkildə də olsa qəbul olunandı, performativ feillər modal sözlərlə işləndikdə o, daha çox təsviredici mənə daşıyır”¹⁴⁴.

Məsələn, /With me? But I thought she was practically engaged to Tom. Nonsense. You are always fancying things like that //. (Maugham W.S., 238)

8. Əksər sifətlər (possible, probable, unlikely, likely və s.)

Məsələn, /It is possible that the party's being given special for you //. (Maugham W.S., 266)

9. modallıq ifadə edən sözlərlə (assumption, claim, possibility, estimate, suggestion,....).

¹⁴⁴ Stefan S. Parenthetical Hedged performatives. 2010. p.276, pdf.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Məsələn, /The assumption here is that you ruined my performance // (Maugham W.S., 264)

10. modal feillərlə (might, can, may, would, could).
“Bu modal feillərin cümlədə *now, finally, at last* zərfləri ilə işlənməsi həmin cümlənin performativ təbiətə malik olmasını göstərir”.¹⁴⁵

Məsələn, /You ought to accept me well enough by now to know that I would never let sentiment interfere with business // (Maugham W.S., 191)

11. to seem, to appear, to believe, to assume, to suggest, və s. kimi epistemik feillərlə

Məsələn, /It seems that only natural to help you when you were in a hole//. /It was a pleasure to me//. (Maugham W.S., 191)

12. əksinə ayırıcı sual (reversal tag) forması ilə. Məsələn, /He is coming, isn't he? I think he is coming)//.

13. agentsiz passivlə.

Məsələn, /Paragraphs were sent to the papers announcing the new venture and Michael and the publicity agent prepared interviews for him and Julia to give to the Press // (Maugham W.S., 72)

14. budaq cümlədə şərt mənası ifadə edən *as long as, so long as, assuming that, given that* sözlərlə

¹⁴⁵ Stefan S. Parenthetical Hedged performatives. 2010. p.277 pdf.

Məsələn, /Unless it means something to you, why don't you go over to Paris with him for a fortnight when we close?// (Maugham W.S., 55)

15. proqressiv formada işlənən heclər.

Məsələn, /I am hoping you are very nice to Julia//.
(Maugham W.S., 20)

16. ilkin nəticə çıxarma.

Məsələn, /The nature should be visible from here//.

17. metalingvistik şərhərdə, izahatlarda. *Stricktly speaking, so to say, exactly, almost, just about* kimi sözlərlə.

Məsələn, /Stricktly speaking, I don't want to stand in her way. I mean, supposing after tonight she got a big offer for America I can quite see that she ought to be perfectly free to accept//. (Maugham W.S., 258)

İnsan öz fikirlərini ifadə edərkən özü də bilmədən heclərdən və hecinq ifadələrdən istifadə edir. Bu sözlər işarətverici sözlər və ya ifadələrdir.

F.S.Meyer heclərə xas 5 xüsusiyyəti göstərir: “1) Shields- buraya mümkünlük bildirən bütün modal feillər, yarım köməkçi feillər – *to appear, to seem*, və s., modal sözlər- *probably, likely*, epistemik feilləri – *to suggest, to speculate* daxil edir; 2) aproksimatorlar (təxminlik bildirən feillər). Onun da iki növünü fərqləndirir: a) adaptors (uzlaşdırıcı), b) rounders (hüddud bildirən). Buraya *appro-*

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

ximately, roughly, somewhat, quite, often, occasionally və s. daxil edir; 3) müəllifin şəxsi şübhəsini bildirən *I believe, to our knowledge, it is our view that..* kimi ifadələr; 4) emosional cəhətdən xüsusi vurğulanan sözlər: *extremely, difficult, interesting, dishearteningly weak, of particular importance, particularly encouraging, unexpectedly, surprisingly* və s. kimi ifadələr; 5) mürəkkəb hecləri. Mürəkkəb heclər, başqa sözlə “strings of hedges”- (hec budaqları) adlanır. Buraya ikiqat, üçqat, dördqat heclər aiddir və onları aşağıdakı nümunələrdə təqdim edir .

a) modal feillər hecinq feillərlə. /It would appear that...//;

b) hecinq feil hecinq zərf ilə. /It seems reasonable that...//;

c) ikiqat heclərlə. /It may suggest that...//, /This probably indicates that...//;

d) Üçqat heclərlə. /It seems reasonable to assume that...//;

e) dördqat heclərlə. /It would seem somewhat unlikely that John will tell anyone// .¹⁴⁶

İngilis dilində “parenthetical hedges” – xüsusiləşmiş heclər də işlənir. Məsələn, I was quite started I must say to find that this pedestal is still in situ. Altından xətt

¹⁴⁶ wenku.baidu.com. F.Saleger-Meyer. Hedges and Textual Commuicative Function in Medical English Discourse., p.154.

çəkilən nə baş, nə də budaq cümlədir, məhz ona görə də onlar cümlədə işlənə və ya, düşə bilirlər. Əgər onlar cümlədə düşərlərsə, ara sözlər kimi cümlənin qrammatik mənasına heç bir xələl gətirməzlər. Məsələn, /I will be there, I promise you//. /I was, I admit, a little late//.

¹⁴⁷ Kommunikasiya prosesində sözün düzgün seçilməsi, yerində deyilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. *You know, well, really* kimi sözlərdən istifadə etməklə danışan lazımı sözü axtardığını ön plana çəkir.

Məsələn, /Then she really meant to go away//. (Galsworthy J., 220)

I think, I suppose, I have the feeling, may be my perception is not quite right tipli heclər danışanın şəxsi dəyərləndirilməsini və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, /I suppose I should mention they were not exactly small and covered most of my arms // . (Sparks N., 13)

Beləliklə, nitqdə yumşalmaların- hecinqin işlənməsi individual olaraq dil istifadəçisindən asılıdır. Onların əsas funksiyası mətndə qeyri-əminlik, nəzakət, anlaşılmazlıq, dolayılıq bildirməsidir. Heclər danışanla dinləyici, yazarla oxucu arasında əlaqə yaradır. Onlar cümlədə bir sıra funksiyalar yerinə yetirdiyindən, kommunikasiya prosesində daha çox şübhə, tərəddüd ifadə edirlər. Bu zaman *I think*,

¹⁴⁷ Stefan S. Parenthetical Hedged performatives. 2010. p. 276-283. pdf.

Danışıq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

maybe, may, might, you know, probably kimi söz və ifadələrdən istifadə edilir. Heclərdən eyni zamanda başqasının hisslərinə həssaslıqla yanaşdıqda da istifadə olunur.

III FƏSİL

Danışıq aktında siqnifikativ cümlə qruplarının işlənmə xüsusiyyətləri

3.1. Danışıq aktında imperativlərin rolu

Sadə cümlələr dörd əsas siqnifikativ qrupa bölünür: Deklarativlər, interroqativlər, imperativlər, eksklamativlər.

Bu dörd siqnifikativ qrupa aid cümlə tipləri diskursda müxtəlif funksiya yerinə yetirir (steysmentləri (təsdiq cümlələr), sual cümlələri, direktivlər, nidalar).

Nəqli cümlələr (deklarativlər) məqsəd və intonasiyaya görə cümlələrin növləri arasında mərkəzi mövqe tutur. Bu cümlə sual, əmr, nida cümlələri üçün çıxış nöqtəsidir. Çox zaman sual, əmr, nida cümlələri heç bir qrammatik göstərici olmadan intonasiyanın yardımı ilə nəqli cümlədən yaranır. Nəqli cümlələrdəki söz sırası, əsasən, sual, əmr, nida cümlələrindəki söz sırasına uyğun gəlir. Nitq prosesi zamanı nəqli cümlə aktivləşir, dinamikləşir və cümlənin məqsədə və intonasiyaya görə digər növləri meydana çıxır ¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. "Elm" nəşriyyatı, Bakı 1977, s.45.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

M.Blox da kommunikativ məqsədinə görə cümlələri nəqli, əmr və sual cümlələrinə bölür. Nida cümlələrini isə qeyri-kommunikativ söyləmlər adlandırır¹⁴⁹.

Əsas kommunikativ vahid olan cümlə bir çox dillərə xas bir sıra struktur-semantik və funksional əlamətlərə - mənə bitkinliyinə, informativliyə, cümlə üzvləri və sözlər arasında mənə və qrammatik əlaqəyə, modallığa, intonasiya bitkinliyinə və kommunikativ funksiyaya malikdir.

Bəzən elə sual cümlələri ilə rastlaşırıq ki, onlar sintaktik və semantik cəhətdən bir-birindən fərqlənir.

Məs., She bought this book herself ? (1)

What to do? (2)

I had rather visit these splendid places (3)

Isn't Mrs. Smith nice! (4).

Birinci cümlə deklarativ sual forması olub, sintaktik cəhətdən deklarativ, semantik cəhətdən isə sual formasındadır. İkinci cümlə ritorik sualdır; sintaktik cəhətdən sual, semantik cəhətdən isə təsdiq cümlədir (statement). Üçüncü cümlə deklarativ cümlə olub, semantik cəhətdən direktiv təklif irəli sürür. Nəhayət, dördüncü cümlə sintaktik cəhətdən interroqativ, semantik cəhətdən isə nidadır. Lakin /How nice Mrs. Smith is!!! desək, cümlə həm sintaktik, həm də semantik cəhətdən nida cümləsi olacaq.

¹⁴⁹ Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. «Высшая школа», Москва 1983.

Təsdiqdə olan cümlələr fikri təsdiqləyə (1), qabaqca-
dan xəbər verə (2), və ya üzrxahlıq (3) ifadə edə bilər.

Məsələn, It will snow tomorrow. (1)

It's going to snow any minute now. (2)

I'm sorry for my disturbing you. (3)

Əsasən üç cümlə tipi fərqləndirilir: deklarativlər, in-
terroqativlər və imperativlər. Hər cümlə tipi müxtəlif illo-
kutiv akt icra edir.

Deklarativlər - əsasən fikri təsdiqləyir. Deklarativlər
digər danışığ aktı tiplərini də ifadə edə bilərlər. Eksplisit
performativlər əsasən deklarativlərdə “I (hereby) verb X”
modeli üzrə reallaşır və feil (verb) indiki zamanda, məlum
növdə işlənir. Məsələn, I hereby promise to do my work.

Imperativlər müxtəlif növ illokutiv akt icra edir və
emotiv gücünə görə deklarativlərdən fərqlənirlər.

Direktivlər

Məsələn,

/Stand up// ! – command - əmr

/Don't touch me//! – warning – xəbərdarlıq

/Hand me the book, please//. – request - xahiş

/Take these tablets 3 times a day//. – advice – məs-

ləhət

/Buy these shoes//. – plea - tələb

Arzu bildirən formalar

Məsələn,

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

/Get well soon//! – well-wish – xoş arzu,

/Drop dead//! – curse – lənət

Permissions and invitations

/OK, go and mind with your own business//. – permission – icazə

/Have a coffee with us, if you want//. – offer – təklif

/Come to dinner tonight, if you like// – invitation – dəvət

İnterrogativlər də müəyyən akt icra edirlər.

Məsələn, /Could you pass me salt// ? cümləsini dedikdə, dinləyicinin “duzu” sənə ötürüb-ötürməməyi nəticə etibarilə maraqlı deyil. Bu cümləni deməklə, sən sadəcə dinləyiciyə müraciət edirsən. Bu isə vasitəsiz danışiq aktı adlanır.

Sadaladığımız üç tip cümlədən başqa dilçilikdə eksklamativlər (nidalar) (1), imprekativlər (lənətlər) (2), optativlər (istək, arzu bildirən) (3) kimi cümlə tiplərindən də bəhs olunur. Məsələn,

/What a nice girl she is//! (1)

/We are amazed how tasty that is//.

/Damn you//! (2)

/Oh, if only I were you//! (3)

Müasir dilçiliyin mərkəzi problemlərindən biri bizim üçün yeni olan cümləni necə yaradıb başa düşməkdir. “Cümləni anlayıb yadda saxlamaq üçün müəyyən qaydalar sisteminə riayət etmək lazımdır. Məhz bunun sayəsində saysız-hesabsız cümlə yaradıb başa düşə bilərik. Psixo-

lingvistikanın əsas problemlərindən biri də bu bacarığın təbiətini başa düşüb inkişaf etdirməkdən ibarətdir”¹⁵⁰.

İmperativ – söyləmin əsas illokutiv tipi olub əmr bildirir. Belə fərziyyə var ki, dilin yaranması məhz imperativ söyləmlərlə başlamışdır. Körpə ilk dəfə dil açarkən istifadə etdiyi əmr xarakterli sözlər, insanabənzər meymunlarda imperativ xarakterli jestlər bu fərziyyələrin doğruluğunu bir daha təsdiqləyir.

“İmperativ” termini latın mənşəli (imperatives, imperativus) söz olub, dilçilikdə 1520-1530-cu illərdən işlənir.

İmperativlərin tədqiqi ilk dəfə əsasən Avropa dillərində aparılmışdır və əsas diqqət onların eksplisit semantikasına həsr olunmuşdur. Əsas nəzəri məsələlərdən biri də imperativin məhz hansı şəxsə aid olması məsələsi olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar iddia edir ki, imperativ yalnız ikinci şəxsə, digərlərinin fikrincə isə üçüncü şəxsə, nəhayət üçüncü qrup dilçilərin fikrincə bütün şəxslərə aid olurlar. İmperativlər ətrafında dolaşan bu mübahisələr imperativin şəxs-kəmiyyət paradigmatında formal qeyri-həmcinsliyin olması faktını təsdiqləyir və Avropa dilləri də bu istisnadan xali deyildir.¹⁵¹

¹⁵⁰ Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. Перевод с английского Е.И.Негневицкой/под общей редакцией и с предисловием доктора фил-ких наук. А.А.Леонтьева. М.: Прогресс, 1976, с.14-15.

¹⁵¹ Гусев В.Ю. Типология императива. М.: Языки славянской культуры, 2013, с.15.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Dil nəzəriyyəçiləri iddia edir ki, imperativ cümlələrlə performativ cümlələr arasında sıx bağlılıq var və bəzən imperativlər performativlərin yarım sinfi hesab olunur.

Anna Brozek “performativ” termininin iki mənasını - “generativ” və “optativ” mənaları fərqləndirir və imperativlərlə generativlər, imperativlərlə optativlər arasında əlaqəni təhlil etməyə çalışır.¹⁵²

Məsələn, /The accused will work in the labor camp for 10 years//. /I baptize you in the name of the Father, and of the Son and of the Holy Spirit//.

Bu cümlələrdə əgər “accused” və “baptize” feilləri ifadə etdikləri mənalara uyğun işlənmişdilsə, (yəni hakim müttəhimə ittiham etmişsə, və ya keşiş mərasimdə xaçlama prosesini həyata keçirmişsə) bu o deməkdir ki, belə ifadələr generativ funksiya icra etmişdir.

Birinci şəxs və indiki zamanda işlənən feilləri isə o, “optativlər” adlandırmışdır.¹⁵³

Danışiq aktında cümlənin kroslingvistik emalı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cümlənin kroslingvistik emalı universal hadisə olub, kommunikasiya prosesində danışanın aldığı mesajı kodlaşdırır. Danışan arzu olunan mesajı ötürmək üçün lazımı sözü seçir, sözlər arasında funksional asılılığı aydınlaşdırır, onları qanuna uyğun formada düzür

¹⁵² Anna Brozek. Performatives and imperatives. Institute of Philosophy, University of Warsaw, Poland, EuJap. Vol. 7, №2, 2011, p.17-34.

¹⁵³ Yəni orada, s.25.

və onu yenidən artikulyasiya formasına qaytarır. Bu hal özünü bütün siqnifikativ cümlə tiplərində, o cümlədən imperativlərdə də göstərir.

Qrammatik kodlaşmanın birinci addımı “düşüncədən artikulyasiyaya (tələffüzə) gedən yoldur. Qrammatik kodlaşma elə prosesdir ki, burada leksik və sintaktik özəlliklər əsas götürülür. Bu proses iki mərhələdən ibarətdir: funksional və pozisiyon.¹⁵⁴

Funksional emalın əsasını leksik materialın, sintaktik-semantik informasiyanın seçilməsi, qrammatik funksiyanın təyin edilməsi təşkil edir. Pozisiyon emalda isə leksik vahidlərin seçilməsi, mübtəda - xəbər uzlaşması əsas götürülür.

Psixolinqvistik tədqiqatların çoxunda dilin universal sistem olması və cümlə emalının bu sistemdən asılı olmaması qeyd olunur. Tədqiqatçıları cümlənin konseptual uyğunluğu məsələsi də maraqlandırır. Konseptual uyğunluq dedikdə, mübtəda-xəbər uzlaşması, cümlənin məlum, yoxsa məchul növdə işlənməsi, söz sırası və s. başa düşülür. Söz sırası cümlədə sözlərin ardıcıl düzülməsini, onlar arasındakı əlaqəni (subyekt-obyekt əlaqəsi) göstərməklə yanaşı, eyni zamanda başqa informasiya da verir. Cümlədə bir sıra funksional markerlər (the, a, with və s.) və

¹⁵⁴ Jaeger F., Norcliffe E.J. The Cross-linguistic Study of Sentence Production. Language and Linguistics Compass 3/4, Blackwell Publishing Ltd, 2009.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

suffikslər (-s, -es,-ed, -ing və s.) iştirak edir. Şübhəsiz, bu markerlər sözlərin daxil olduğu sinfi, başqa sözlərə olan münasibəti və mənanı bildirir.

Söz sırası və markerlər cümlənin qrammatik quruluşunu təşkil edir və vasitəsiz söz yığınının cümləyə çevrilməsində mühüm rol oynayır. Cümlənin düzgün qurulmasında isə sintaksisin mühüm əhəmiyyəti var. Sintaksisin öyrənilməsi bizi dillə bağlı mühüm bir aspektlə - dil və onun produktivliyi ilə üz-üzə qoyur.

İnsan şüurunda biliyin təqdimi və təşkilində kateqoriyalaşma əsas rol oynayır. Kateqoriyalaşma prosesinin obyekt - qavramanın koqnitiv mexanizmi kimi və beynimiz tərəfindən informasiyanın emalı xarici mühitin deyil, eyni zamanda insanın daxili aləminin məhsuludur. Kateqoriyalaşma prosesi özü dilin anlaşılması prosesində reallaşır. Məhz dil insanın daxili və xarici aləmini təmsil edir. Kateqoriyalaşma bacarığı insanda erkən baş qaldırır və tədricən dilə yiyələnməklə daha bitkin xarakter alır. Kateqoriyalaşma hadisəsi linqvistik hadisədir. Dil kateqoriyası haqqında danışarkən, ilk növbədə qrammatik kateqoriya nəzərdə tutulur. Belə ki, qrammatik kateqoriyalaşma konseptual “tor” əmələ gətirir və buna görə də qrammatikada əsas anlayışlar öz əksini tapır.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Шетиева А.Т. Прагматика императива в русском языке Казахстана. авт. реф. диссертации «доктор философии», 2014, с.3.

Cümlənin struktur-semantik və funksional əlamətləri içərisində modallıq xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Modallığın ikiqütblülüyü V.A.Plunqyana imkan verdi ki, modallığın iki mənasını ayırsın – qiymətləndirici və ir-real modallıq. Qiymətləndirici modallıq - danışanın söyləmin məzmununa olan münasibətini təyin edir və ətraf aləm necə varsa, onu elə də təsvir edir. İrreal modallıq - danışanın danışdığı anında şüurunda həkk olunmuş “alternativ dünyanı” təsvir etməsidir və bu qütblər bir-birilə sıx bağlıdır.¹⁵⁶

Struktur linqvistikada feilin şəkil kateqoriyası və imperativ qeyri-reallıq əlamətlərinə görə birləşdirilir, xəbər şəkli ilə isə qarşı-qarşıya qoyulur. Struktur dilçilikdə feilin şəkil kateqoriyası və əmr kateqoriyası feilin xəbər şəkli ilə qarşı-qarşıya qoyulur. V.V.Vinoqradov imperativlə nidanı ortaq cəhətləri olduğuna görə yaxın kateqoriyalar hesab edir.

Funksional dilçilikdə qeyri-reallığa reallıq mənası daşıyan obyektiv modallıq kimi baxılır. “Qeyri-real modallıq mənası real həyatla əlaqəsi olmayan situasiyanı təsvir edir, başqa sözlə söyləmədə xəbər verilən hadisə ola bilsin ki, heç baş verməsin. Bu cür xüsusiyyət eyni zamanda şəkil kateqoriyasına da malikdir. Belə olan şəraitdə qeyri-

¹⁵⁶ <http://archieve.li/> Плу́нган В.А. Общая морфология: Введение в проблематику).

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

real anlamda imperativ tamamilə qeyri-real modallıq zonasından çıxır və ayrıca kateqoriyaya çevrilir.

E.B.Raqozina daha bir modallıq növünü qeyd edir. Bu situativ modallıqdır. Tədqiqatçıların fikrincə, imperativ məhz bu zonaya aid olub obyektiv modallığın bir hissəsini əks etdirir.¹⁵⁷

İmperativlik elə formadır ki, onda həm şəkil, həm də xəbər şəklinin əlamətləri özünü göstərir.

II şəxs forması imperativin əsas forması hesab olunur. Bu formanı “mərkəzi”, “paradiqma əmələ gətirən” və ya “etalon” adlandırırlar. İmperativin bu forması elmdə mübahisə doğurmur.¹⁵⁸

İngilis dilində illokutiv aktda imperativ cümlələrdən geniş istifadə olunur. İmperativlərdə illokutiv güc kontekstdən asılıdır. İmperativlər *əmr* – /Fire//; *qadağan* – /Don't touch//; *xahiş* – /Shut the door, please//; *çağırış* – /Help//, məsləhət, *tövsiyə* – /Take an aspirin for your headache//; *xəbərdarlıq* – /Be careful//, *təklif* – /Let's have a smoke//, *dəvət* – /Come in and sit down//; *icazə* – /Help yourself//; *xoş arzular* – /Have a good time//; *qarğış* – /Go to hell//, *müstəqil düşünmə* – /Let me see now// və s. bildirir.

¹⁵⁷ Рагозина Е.В. Модальность вопросительных предложений в современном русском языке. дисс.канд.фил. наук. Калининград, 2008, с.142.

¹⁵⁸ Шетиева А. Т. Прагматика императива в русском языке Казахстана. Дисс. на соискание ученой степени доктора философии. Казахстан, Алматы, 2014, с. 25.

İmperativ cümlələr *and* və ya *or* bağlayıcılarla birbirinə birləşərsə, şərt implikasiyası (mənası) yaratmış olur. Bu zaman konstruksiyanın illokutiv gücü dəyişir.¹⁵⁹

Məsələn, /Sit next to Joan and she'll explain what you have to do//. - Xahiş

/Don't make any noise and I'll give you some ice-cream//. - Söz vermə

/Make a move and I'll shoot//. - Hədə-qorxu

/Don't eat so much or you'll be sorry//. - Xəbərdarlıq

/Give him enough rope and he'll hang himself// – cümləsi kandişinal konstruksiyasına tam uyğun gəlir.

Təlimatverici imperativlər daha çox yazıda işlənir. Məsələn, /Take one spoonful 3 times a day after meal//.

İmperativlərdə yüksək nəzakət nümayiş etdirmək üçün *please* və *kindly* sözlərindən istifadə olunur.

Məsələn, /Please eat up your dinner//. /Kindly move to the next seat//.

İmperativlərdə tez-tez xahiş sual vasitəsilə də ifadə olunur.

Məsələn, /Will you shut the door, please//? /Would you mind shutting the door//? /Could you shut the door//?

“Do” köməkçi feilinin köməyilə pozitiv imperativ daha çox təkid bildirir. İmperativlərdə “do”-nun işlənməsi həm qadın, həm də kişi nitqi üçün xarakterikdir.

¹⁵⁹ Н.М.Пипченко. Современный русский язык. Синтаксис словосочетания и простого предложения. Минск, БГУ, 2008, с. 832.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Məsələn, /Do have some more tea//. /Do let's go for a walk //.

İmperativlərdə adverbialların da böyük rolu vardır. Bu zaman konstruksiyalarda əsasən hərəkət bildirən feillər işlənir. Məsələn, / Forward//! /On your feet//! /Left//! Right// ! /To the left// !

Adverbial birləşmə, eləcə də “noun phrase+adverbial” da imperativlik əmələ gətirə bilər.

Məsələn, /Full speed ahead//! /Back to work//! /All abroad//! /Everybody in side//! /Citizens to the left//!¹⁶⁰

İsrarlı imperativlərdə əsas feillərdən əvvəl “do” köməkçi feili işlənir. Məsələn, /Do have more cherry//. /Do let us go to the museum//. İngilis dilində kvazi- imperativ də mövcuddur ki, o da *why don't you* konstruksiyası ilə düzəlir. Məsələn, /Why don't you be careful//.

“Do, don't, let's elliptik əmr formaları kimi də çıxış edə bilər.

Məsələn, /Shall I answer//? – /No, don't//.

/Shall we observe the children//? – /Yes, let's//¹⁶¹.

Bu konstruksiyalarda işlənən hərəkət feilləri əsasən səbəb bildirir, ismi birləşmə (Nph) isə vasitəsiz tamamlıq olur.

¹⁶⁰ Н.М.Пипченко. Современный русский язык. Синтаксис словосочетания и простого предложения. Минск, БГУ, 2008 с.182.

¹⁶¹ Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Grammar of Contemporary English. Longman Group Ltd 1972 , p.352.

Məsələn, /Hands up! Shoulders back!//

Feilsiz əmr konstruksiyaları “with” ilə də müşayiət oluna bilir.

Məsələn, /On with the show//! – (begin or continue the show?) /Off with the head//! (Cut off his head!) /Out with it//! (Tell me about it) //.

Tələbat, şərait, həyat tərzindən asılı olaraq, bütün dünyada dillərində hərəkətə çağırış ifadə edən dil vahidləri mövcuddur. İmperativin qrammatik kateqoriyasına daxil olan bu vahidlərə bütün dünya dillərinin qrammatikasında təsadüf olunur. Buna görə də imperativə həm qrammatik, həm də kateqorial vahid kimi baxmaq məqsədəuyğundur.

İngilis dilində əmr cümlələrində III şəxs isim və ya əvəzliliklə ifadə olunur.

Məsələn, /Somebody turn off the tap//. və ya /Samir and Sima open your books //.

“Söyləmin məqsədi yalnız psixolinqvistik metodlar vasitəsilə təyin edilə bilən ekstralinqvistik parametrdirsə, o zaman cümlənin təsnifatında dilin mənaca təhlilinə əsaslanması təklif olunur. Başlıca kommunikativ mənə kimi informasiyanın ötürülməsi mənəsi və informasiyanın sorğu ilə çatdırılması mənəsi çıxış edir. İkinci dərəcəli kommunikativ mənə isə sosial statuslu mənə və ünsiyyətin dəstəklənməsi mənəlarıdır. Buna müvafiq olaraq, cümlənin dörd kommunikativ-semantik dərəcəyə bölünməsi aş-

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

kar edilir: nəqli, sual, sosial statuslu cümlə və kommunikativ siqnallar. Bütün kommunikativ mənaların üzərinə “modullaşdırılan məna”lar – emotiv məna və nida mənası əlavə oluna bilər. Nəqli cümlələr çərçivəsində nəzərdən keçirilən əmr cümlələri ayrıca sıra təşkil etmir”¹⁶².

Feilin əsas forması kimi imperativə kauzativlik xasdır, çünki imperativ hərəkəti bildirir. Lakin imperativdə kauzativlik özünü tam halda göstərmir. “Imperativin semantikasını kauzativlik və performativlik vasitəsilə eksplisitləşdirir”. İmperativdə performativlik, kauzativdə isə hərəkət haqqında məlumat özünü göstərir.

Dilçilikdə imperativin iki tipi fərqləndirilir: kateqorial imperativlik və qeyri-kateqorial imperativlik. Kateqorial imperativlik dedikdə, imperativ semantika xüsusi morfoloji və sintaktik formaların kateqorial mənasını kimi çıxış edir”¹⁶³.

Məsələn, /Передайте, пожалуйста, соль!! /Молчать!!

Qeyri-kateqorial imperativlik dedikdə isə, imperativ məna eksplisit formada – sual formasında ifadə olunur. Məsələn, /Не могли бы передать соль??

Qeyri-kateqorial imperativlik eləcə də optativ formada /Вам бы помалкивать!!/, futural indikativ formada

¹⁶² Abdurəhmanova K.E. Mətnə söyləm komponentlərinin aktuallaşması. F.e.d. dis. avtoreferatı, Bakı 2017, s. 22.

¹⁶³ Шетиева А. Т. Прагматика императива в русском языке Казахстана. дисс. на соискание ученой степени доктора философии. Казахстан, Алматы 2014, с.103.

/Пойдеш на почту и отправишь письмо//! və implicit formada /Мы хотим есть//!= /Принеси поесть//! da realizə oluna bilir.¹⁶⁴

İmperativ cümlələrdə minimum iki iştirakçı olur: adresat və adresant. Deməli, onlar arasında baş verən kommunikasiya sayəsində dialoq yaranır.

Ünsiyyətin vəziyyətindən asılı olaraq bütün situasiyalar rəsmi, qeyri-rəsmi, yarım rəsmi olur. Rəsmi situasiya (rəis-tabe olan, əməkdaş-müştəri, müəllim-tələbə və s.) danışq etiketinin ən ciddi formasıdır. Yarırəsmi situasiyada (kolleqaların ünsiyyəti, az tanışlıq əlaqəsi olan insanlarla əlaqə) etiket norması ciddi deyil. Qeyri-rəsmi situasiyada (qadınlar, dostlar, tanışlar və s.) nitq etiketi bir qədər azaddır.

Söyləmin aktuallaşmasında adresant (danışan) mühüm rol oynayır. Söyləm vasitəsilə o, öz fikrini, məqsədini bildirir. Situasiyadan asılı olaraq adresant “gizli və ya açıq” olur. Əgər adresat adresantı tamamilə başa düşürsə, o bilir ki, adresant hansı illokutiv məqsədə can atır. Gizli məqsəd dolayı fikirlərlə, işarələrlə, rəmzlərlə və s. ifadə oluna bilir.

¹⁶⁴ А.И.Изотов. Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке как прагмалингвистический феномен. Дисс. На соискание ученой степени док. Фил.-ких наук. Москва 2007, с. 23.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

“Söyləmin tələffüzündə adresat informasiyanın verilməsi üçün vasitəli və vasitəsiz üsuldan istifadə edir. İnformasiyanın ötürülməsində vasitəli üsul ən qısa yoldur, belə ki, adresant məqsədə çatmaq üçün az cəhd göstərir”.¹⁶⁵

Vasitəli və vasitəsiz nitq aktında söyləm implisit və eksplisit şəkildə ifadə oluna bilər. Söyləmin eksplisit şəkildə ifadəsində performativ feillərdən istifadə olunur.

Performativlər imperativin semantikasını konkretləşdirir. Nitq aktında işlənən performativlər imperativ sözləmlərdə işlənərkən, qərarın növünü dəqiqləşdirir. İmperativlə performativ sözləmlər arasında semantik fərq özünü göstərir.

Məsələn, /Qapını ört//! - /Əmr edirəm ki, qapını örtəsən//. /Siz qapını örtməlisiniz//! – /Razıyam ki, qapını örtəsiniz //.

Performativ sözləmlər asanlıqla imperativə transformasiya oluna bilər. Bir sıra performativ sözləmlərdə performativlər ikinci və üçüncü şəxsdə işlənə bilərlər və bu cəhətinə görə imperativ formalara uyğun gəlirlər.

D. Hərris öz tədqiqatında “embedded imperativ” probleminə də toxunmuşdur. Məsələn, /Buy me a drink and make it a stiff one//!, /Buy me a drink and I’ll pay you back//. Bu cümlələr həm assertiv, həm də direktiv danışiq

¹⁶⁵ Шетиева А. Т. Прагматика императива в русском языке Казахстана. Дисс. на соискание ученой степени доктора философии. Казахстан, Алматы, 2014. с. 62, 68.

aktını bildirir və hər bir cümlə iki imperativ cümlədən ibarətdir.¹⁶⁶

L.A. Biryulin imperativ söyləmləri iki yerə bölür:

1) birbaşa imperativlər – danışq aktında danışanın arzusundan asılı olmayaraq ifadə olunur; 2) imperativ-sitatlar – onlar təhriketməni deyil, xatırlatmanı, sitat gətirməni bildirir. Birbaşa imperativlər imperativ söyləmlər üçün səciyyəvidir. İmperativ sitatlarda danışan başqa mənbədən sitat gətirir. Bir çox hallarda imperativlərdə əsas parametr insan (şəxs) amili deyil, ətraf mühit, ümumi və ictimai vəziyyət, vəzifə, fəaliyyət dairəsi və s. olur.¹⁶⁷

C.Syörl əmr və sual cümlələrini eyni qrupa daxil edir, çünki onların hər ikisi həmsöhbətdən şüurlu reaksiya tələb edir. Tələb olunan hərəkətin yerinə yetirilməsi əmr cümlələrində, verilən suala cavab isə sual cümlələrində özünü göstərir.

“İmperativ suallar dedikdə, /Когда мне приходится//?, /Что ему делать потом//? tip cümlələr əmr xarakterli sual cümlələridir, onlar imperativlik ifadə edirlər. V.Y. Qusevə görə, “imperativ suallar” imperativ formalı cümlələrdir.

¹⁶⁶ Harris D.W. Speech Act Theoretic Semantics. A Dissertation for the degree of Doctor of philosophy. The City of New York, 2014, p.111.

¹⁶⁷ Бирюлин Л.А. Теоретические аспекты семантико-прагматического описания императивных высказываний в русском языке. Автореф. дисс. на соискание ученой степени док.фил.наук. Санкт-Петербург, 1992, стр.7-10.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

İngilis dilində belə cümlələr “deontic questions” və ya “deliberate questions” adlanır”.¹⁶⁸

İmperativ konstruksiyaların üç qrupu fərqləndirilir:

1) nəzakətli, qeyri-nəzakətli imperativ, 2) kateqorik, qeyri-kateqorik, 3) xahiş. Bunlar bir-birindən fərqlənir və konkret situasiyada onları ayırd etmək çətinlik törətmir. Nəzakətli imperativ, əsasən, ikinci şəxsdə işlənir.¹⁶⁹

Dildə propozitiv imperativ də mövcuddur ki, bu da “давай(те)+местоимение+будущее время” modeli ilə düzəlidir. Demək olar ki, bu bütün dillərə xas olan modeldir. Məsələn, /Давай я (ты,он, мы, вы, они) ему помогу/поможешь, поможет, поможем, можете, помогут.//

Propozitiv konstruksiyalarda danışan dinləyiciyə əmr və ya icazə ilə deyil, xahiş, məsləhət, təkliflə müraciət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Давай(те)” ilə işlənən konstruksiya əmr ifadə edə bilməz, çünki o, dinləyicinin marağını deyil, hərəkəti ifadə edir.

İngilis dilində performativ feillərin qrammatik özəllikləri var. Performativlik ifadə edən cümlənin feili keçmiş və ya gələcək zamanda işlənə bilməz, inkar formada işlənməsi və performativlik ifadə edən cümlədə modal sözlərin işlənməsi yolverilməzdir.

¹⁶⁸ Гусев В.Ю. Типология специализированных глагольных форм императива. дис. на соискание ученой степени канд. Филологических наук. Москва 2005, с. 36.

¹⁶⁹ Yenə orada, c,72.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində cümlələrdə performativliyin realizasiyası üçün mühüm olan şərtlər Azərbaycan dili ilə də bəzi məqamlarda üst-üstə düşür. Belə ki, ingilis dilində, eləcə də Azərbaycan dilində performativlik üçün əsas şərt bunlardır: birinci şəxsin təkli, indiki zaman, feilin xəbər şəkli, rus dili üçün yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlər və bitməmiş tərz səciyyəvidir.

Məsələn, /Требую объяснения//. /Ребенка поручаю тебе//.

– İngilis və rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilinin feil sistemində performativlik tez-tez feilin əmr şəklində də realizə olunur.

Məsələn, /Yalvarıram//. /Yaxşı yol//. /Uğurlar//. Bu cümlələrin semantikasında “mən” aydın şəkildə sezilir.

– Həm ingilis, həm Azərbaycan dilində performativliyi ifadə etmək üçün modal feil+ infinitiv forma özünü doğruldu.

– Hər üç dildə performativlik özünü feilin “sabcanktiv” şəklində büruzə verir.

Məsələn, feilin “sabcanktiv” şəklinin ingilis dilində işlənməsi özünü daha çox “I would like”, “I had better say”, “I wish” tipli konstruksiyalarda göstərir. Rus dilində “хотелось бы”, Azərbaycan dilində “kaş” ifadələri ilə performativlik ifadə oluna bilər.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Əmr şəklində deyilmiş “out” cümləsi “I declare, pronounce, give, call you out” söyləminə ekvivalentdir və ya /You are warned that the bull is dangerous// –I, Jones, warn you that the bull is dangerous// cümləsi ilə ekvivalentdir. Bu cür performativlik ifadə edən cümlələrdə məna genişlənməsi cümlənin eksplisitliyini artırır.¹⁷⁰

İngilis dilində bəzi feillərin imperativ forması eksklamativ (nida) gücünə malik olur. Məsələn, Look (here), see (here), listen feilləri diqqət cəlb etmək üçün işlənir. /Look here, I’ll show you this picture//. “Come” feili iki dəfə deyildikdə, günah və ya ruhlandırma bildirir. /Come, come don’t be afraid//. “Here!, here!” isə iclasda natiqin sözlərinin qəbul edilməsini bildirir.¹⁷¹

3.2. Danışiq aktında interroqativlərin rolu

Cümlə danışiq aktı prosesində informasiyanın danışan vasitəsilə dinləyiciyə çatdırılmasında istifadə olunan sintaktik vahiddir. Cümlə dilin kommunikativ vahidi olduğundan kommunikativ məqsədinə görə də fərqləndirilməlidir. Ənənəvi qrammatikada cümlələrin üç kommunikativ tipindən bəhs olunur: deklarativlər, interroqativlər və impe-

¹⁷⁰ Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009, p. 62.

¹⁷¹ Ильиш Б. А. Строй современного английского языка. Издание второе. Изд-во «Просвещение» Ленинградское отделение, Ленинград, 1971, с.186.

rativlər. Bunlarla yanaşı, heç bir kommunikativ statusa malik olmayan nida cümlələri də xüsusi tip kimi təqdim olunur.

Müasir dövr tədqiqatlarında cümlənin kommunikativ tiplərinin təhlilində əsas diqqət dinləyicinin reaksiyasına yönəlmişdir. Dinləyicinin reaksiyası haqqında fikirlərə A.A. Rivlinanın tədqiqatında da rast gəlirik. O, bütün söyləmələri semantikasına görə deyil, cavab reaksiyasına görə, başqa sözlə xarici xüsusiyyətlərinə görə təsnif etməyi təklif etmişdir.¹⁷²

İngilis dilinin ənənəvi qrammatikasında ifadə etdiyi sualın xarakterindən asılı olaraq dörd növ sual cümləsi fərqləndirilir: ümumi, xüsusi, alternativ, ayırıcı suallar. İ.P.İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçepsov iki əsas sual cümləsi təqdim edirlər – ümumi və xüsusi. Digər tipləri isə onlar adı çəkilən sual növlərinin modifikasiyası hesab edirlər.¹⁷³

Bütün dillərdə sual cümlələrinin tərkibində spesifik sözlər və ya spesifik feil formaları olur. İngilis dilində interroqativlər müxtəlif yollarla – morfoloji və leksik yolla düzəlir. Leksik yolla əmələ gələn interroqativlərə sual

¹⁷² Ривлина А.А. Теоретическая грамматика английского языка: учебно-методическое пособие. Благовещенск: Издательство БГПУ, 2009, с.168.

¹⁷³ Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва, Высшая школа, 1981, с. 177.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

sözləri, əvəzliliklər, zərflər, morfoloji yolla əmələ gələn interroqativlərə isə feillərin analitik forması aiddir.

Qrammatik kateqoriya olan interroqativlik danışan tərəfindən həyata keçirilir. Dilçilikdə xüsusi və ya “wh-interroqativ”ləri interroqativ sözlər vasitəsilə düzəlir və onlar təyini determinant (which, what, whose) və ya nominal funksiya daşıyan (who, whom, which, whose, what) sözlərlə işlənir.

Bəzən ingilis dilində interroqativlərdə nə morfoloji, nə də leksik formantlardan istifadə olunur. Bu zaman interroqativlərin realizasiyasında intonasiya mühüm rol oynayır.

İnterroqativlər güman, çaşqınlıq, xahiş kimi informativ sorğu da ifadə edir.

Söyləmlərin bir neçə təsnifatı var. Bunlardan ən məşhuru kommunikativ məqsədlərə görə təsnifatdır. Bu təsnifata əsasən, bütün söyləmlər iki əsas tipə bölünür:

1. Sual (məqsəd - informasiyanın axtarışıdır);
2. Qeyri-sual (məqsəd - informasiyanın ötürülməsidir).

Qeyri-sual (sual doğurmayan) söyləmlər öz növbəsində arzu və təklif bildirir. Bu tip söyləmlər qrammatik vasitələrlə: feilin şəkilləri vasitəsilə, bir sıra ədatlarla və intonasiya ilə həyata keçirilir. Nəqli cümlələrdə feili forma ya xəbər şəklində, ya da “sabcanktiv” şəklində olur. Məsələn, /Onlar qalib gəlirlər//. /Ax, bircə onlar qalib gələrdilər//.

Təklif bildirən söyləmlər əmr şəklində işlənir.

Məsələn, /Tez gəl//! /Sakit!//

Dilimizdə feilsiz əmr cümlələri də işlənə bilər.

Məsələn, /Su//!/Rədd ol!//

Azru ifadə edən söyləmlərdə feil “sabcanktiv” şəklində və ya rus dilində məsdər “бы” ədatsız, Azərbaycan dilində isə “kaş” sözü ilə işlənir.

Məsələn, /Поехал бы ты в санаторий//!

/Kaş sanatoriyaya gedeydin//!

Sual söyləmləri intonasiya vasitəsilə və xüsusi göstəricilərlə həyata keçir: sual əvəzlilikləri (kim, nə, hara, nə üçün və s.), sual ədatları (yəni, əgər ki, əgər belədirsə və s.).

Qeyd etmək lazımdır ki, sual söyləmləri funksiyasına görə müxtəlifdir. Sual əvəzlilikləri iki cür olur: 1) sual informasiyanın əldə edilməsinə yönəlir. Məsələn, /Nə olub//? /Nə yenilik var//? 2) Sual informasiyanın ötürülməsinə yönəlir.

Məsələn, /Məhəbbətin qarşısını kim ala bilər// ?¹⁷⁴

Söyləmin yaranmasında aşağıdakı parametrlər əsas götürülməlidir:

- * söyləmin sintaktik strukturda yeri;
- * konkret morfoloji realizasiyası və qrammatik əlamətləri;
- * semantik əlamətləri;

¹⁷⁴ Стародумова Е. А. Синтаксис современного русского языка. Издательство Дальневосточного университета, Владивосток, 2005, с.16.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

* akustik (qrafik) əlamətləri.¹⁷⁵

“Söyləmin digər təsnifatı aktual informasiya əsasında qurulur. Bu təsnifatı çex alimi P. Adames Ş. Ballinin dörd növ sual forması əsasında işləmişdir.

1) Tam diktal sual – verilən sualın cavabı bilinmir və sual cavabın alınmasına yönəlir. Məsələn, / Nə olub? //

2) Yarı diktal sual – danışanın verdiyi sualın cavabını qismən bilərək cavab gözləməsidir. Məsələn, /Hara gedirsən?// /Kim zəng edib?//

3) Tam modal sual – danışanın real hadisəyə şübhə ilə yanaşması və düzgün informasiya almağa yönəlməsidir. Məsələn, /Sevinc burda?//

4) Natamam modal sual – şübhə bildirir.

Məsələn, /Sən həqiqətən kinoya gedirsən? //

Bu sual tiplərini əsas götürərək P. Adams dörd söyləm tipinin olduğu qənaətinə gəlir:

1.Ümumi informativ söyləmlər – informasiyanı tam çatdırır.

Məsələn, /Zəng çalındı. Qapı döyüldü //.

2.Natamam informativ söyləmlər xüsusi informasiya verir, digər informasiya artıq məlum olur. Məsələn, /Görüş iki gündən sonra olacaq. Bu haqda yalnız biz ikimiz bilirik//.

¹⁷⁵ Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: Учебник для студ. вузов обуч. по спец. «Психология» /Леонтьев А.А. -5-е изд. Стер. – Смысл, Москва 2008.

3. Ümumi yoxlayıcı (dəqiqləşdirici) söyləmləri yeni xəbər vermir “həmsöhbətin fikrinə reaksiya, başqa sözlə, fikrin yoxlanılması və korreksiya ilə bağlıdır”. Məsələn, /Görüş baş tutmadı. Petya artıq gəldi //.

4. Xüsusi yoxlayıcı (dəqiqləşdirici) söyləmlər bütövlükdə faktın reallığını deyil, müəyyən aspektini bildirir. /Gecələr parklarda tək-cə yaşlı insanlar gəzişmir//.¹⁷⁶

İnterrogativlər dinləyəni ona məlum olmayan informasiyanın əldə edilməsinə həvəsləndirən söyləmlərdir. Demək olar ki, ritorik sual növləri istisna olmaqla bütün sual növləri həmsöhbətin danışıq anında dərhal reaksiyasına yönəlir.

Cümlənin kommunikativ-məzmun planı ikitərəflidir: ilk növbədə, cümlə kommunikativ məqsədlərə xidmət edir və bu məqsədlər “deklarativ, interrogativ və imperativ” formada özünü göstərir. Digər tərəfdən, cümlə danışıq aktını yerinə yetirir.

Danışıq aktında istifadə olunan interrogativlər həmişə informasiya almağa yönəlmişdir. Lakin verilən suala cavab da ya “bəli”, ya da “xeyr” olacaq və ya yeni informasiya verəcək.

Məsələn, /Qapını açın bilirsiniz? (Bəli, xeyr) və ya Bu kimdir? // – cümləsində yeni informasiya gözlənilir.

¹⁷⁶ Стародумова Е. А. Синтаксис современного русского языка. Издательство Дальневосточного университета, Владивосток 2005, с.42.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Cümlənin bir kommunikativ əlamətindən digərinə keçid özünü ismarıç - sual, ismarıç - təhrik etmə və təhrik etmə - sual üçbucağında göstərir.

Dilçilikdə interroqativ cümlələri “xahiş” cümlələri, “həqiqətin aşkar edilməsi üçün işlənən cümlə”, məlumat almaq, şübhəni həll etmək üçün işlədilən “xahiş” cümləsi də adlandırırlar; ¹⁷⁷, ¹⁷⁸, ¹⁷⁹.

B.A.İliş ingilis dilində interroqativlərlə semi-interroqativlərin mövcudluğundan bəhs edərək deyir ki, “semi interroqativlər də ingilis dilində çox işlənən cümlə növləridir Bu cümlələr mənaca nəqli cümləyə bənzəsələr də, formal cəhətdən sonunda sual işarəsi qoyulduğuna görə semi-interroqativlər adlanır. Bu tip cümlələrin əsas məqsədi tərəddüdlə deyilən söyləmin digəri tərəfindən təsdiq edilməsi təşkil edir”.¹⁸⁰

F.Allahverdiyeva müasir ingilis dilində sual cümlələrini aşağıdakı prinsip üzrə təsnif etməyi təklif edir: “a) qrammatik quruluşuna görə. Buraya əvəzliksiz və əvəzlikli sual cümlələri daxildir, b) ifadə məqsədinə görə - 1) hə-

¹⁷⁷ Есперсен О. Философия грамматики. М. 1958, с. 354.

¹⁷⁸ Curme G.O. A Grammar of the English Language. V.3, P.I, Boston 1931, p.15.

¹⁷⁹ Kruisinga E. A Handbook of present day English. P.II, Croningar, 1932. p.519.

¹⁸⁰ Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. Издание второе. Изд-во «Просвещение» Ленинградское отделение. Ленинград, 1971, с.186.

qiqi sual, 2) təhrikedici, 3) ritorik, c) ümumi xarakterinə görə -1) ilkin sual, 2) təkrar sual”.¹⁸¹

Müasir ingilis dilində əvəzliksiz interroqativlər “yes” və ya “no” cavablarından birini tələb edir və əsasən köməkçi və ya modal feillə düzəlir. Bu tip cümlələr üçün qalxan ton səciyyəvidir.

Ümumi interroqativlər hər hansı fikrin təsdiqlənməsi və ya inkar edilməsinə xidmət edir və onu predikativ məzmunlu sual kimi səciyyələndirmək olar.

“Discanktiv” interroqativlər əvəzliksiz suallara aid edilir. Bu interroqativ növü iki hissədən ibarət olduğundan, əsasən, birinci hissə nəqli, ikinci hissə inkarda olur, yaxud əksinə. Bu sualların işlənməsində müsahibin fikrinin doğru və yanlışlığını ayırd etmək, eyni zamanda müsahibinin fikrini təsdiq və ya inkar etmək əsas məqsədi təşkil edir.

Alternativlər iki fikirdən birini dəqiqləşdirmək məqsədilə işlədilən interroqativdir. Adətən ingilis dilində bu interroqativ növü “or” bağlayıcısı vasitəsilə bir-birinə bağlanır. Əvəzlikli interroqativlərdə məqsəd birdir - danışana məlum olmayan hadisə, hərəkət və əlaməti aşkara çıxarmaq.

C.Axundov “Azərbaycan dilində sual cümlələri (eksperimental-fonetik tədqiqat)” adlı tədqiqatında ifadə etdi-

¹⁸¹ Allahverdiyeva F. Sadə cümlənin struktur-semantik variativliyi. “Elm və təhsil”, Bakı 2016, s. 87.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

yi məqsədə görə interroqativləri üç əsas qrupa bölür: 1) həqiqi, 2) təhrikedici, 3) ritorik.¹⁸²

O, cavab tələb edən sualları həqiqi sual adlandırır. Təhrikedici sualların əsasını hər hansı bir işin edilməsinə təhrik etmə təşkil edir. Təhrikedici sualın təsdiqdə işlənməsi daha çox nəzakətlik bildirir. Dilçilikdə bu tip cümlələrin sual cümləsinin bir növü kimi verilməsi hallarına rast gəlirik.

İ.P. Raspopov sual cümləsinin əmr intonasiyası ilə deyilməsini təhrikedici sualın əmələ gəlməsində əsas vasitə hesab edərək qeyd edir ki, cümlənin xəbəri inkarda olduqda təhrikedici sual xahiş, əksinə xəbər təsdiqdə olduqda təhrikedici sual qadağan bildirir.¹⁸³

Müasir ingilis dilində təhrikedici suallar danışiq aktında daha çox işlənir. Qrammatik nöqteyi-nəzərdən onlar həqiqi suallardan fərqlənməsə də, ifadə etdikləri məqsədə görə həmin tip cümlələrdən köklü şəkildə fərqlənir. Təhrikedici sualların təşkilində “please”, “could”, “will you”, “would you” mənə gücləndirici sözlərdən istifadə olunur.

Məsələn, /Could/will you pass me the pen, please? və ya /Pass me the pen, please, will you//?

¹⁸² Axundov C. Azərbaycan dilində sual cümlələri (eksperimental-fonetik tədqiqat. Bakı 1998, s. 58.

¹⁸³ Распопов И.П. Типы вопросительных вопросов в современном литературном языке. Автореф. дисс.канд. фил. наук. Куйбышев, 1953, с. 21.

Deməli, təhrikedici suallar əmr, xahiş bildirməklə yanaşı, eyni zamanda təsdiqlik və inkarlıq da ifadə edir.

R ritorik suallar quruluşca sual cümlələri olub emosional intensivliyə görə digər sual növlərindən fərqlənir. Məsələn, /How can you say a thing like this?// cümləsinin sonunda sual işarəsi qoyulsa da, əslində bu tip cümlələr sual cümlələri adlandırılmır, çünki hər şeydən əvvəl cümlə “məzəmmət” bildirir. Məhz ona görə də ritorik suallar cavab tələb etməyən suallar adlanır. Əgər ritorik sualdan sonra həmin cümləni cavablandıracaq cümlə gəlirsə, onda o implisit mənanı vurğulayır. Bəzən sual verən özü də həmin suala cavab verir.

Məsələn, /How shall I ever again believe in human goodness?// (Galsworthy J, 132)

Danışıq aktında ritorik suallar heç bir cavab tələb etməyən, dinləyicinin diqqətini cəlb etmək, məlum olmayan məlumatı almaq və ya hər hansı fikrin doğru və yanlışlığını göstərmək üçün deyil, daha çox emosionallıq ifadə etmək üçün istifadə olunur. R ritorik sualları həqiqi suallardan fərquendirən əsas cəhət cümlənin ifadə məzmunundadır.

İnterroqativlərə dair tədqiqatlar bir neçə istiqamətdə aparılır. Həm xarici, həm də sovet ingilissünaşları interroqativləri tədqiq edərkən qeyd edirlər ki, bu tip cümlələrin məzmun planının əsasını sual təşkil edir, başqa sözlə, da-

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

nışanın həmsöhbətindən nəyisə öyrənmək arzusu olduğunu bildirir. Bu məzmun planına bir sıra müəlliflər bəzi formal əlamətləri də əlavə edirlər və bu əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir: 1. Söz sırası, 2.sual sözləri, 3. Intonasiya, 4. Qrafik təchizat ¹⁸⁴, ¹⁸⁵, ¹⁸⁶, ¹⁸⁷, ¹⁸⁸, ¹⁸⁹.

Belə ki, sadalanan bu əlamətlərin hamısı həmişə eyni vaxtda interroqativlərdə işlənmişdir. Bir çox alimlər qeyd edirlər ki, interroqativlər formaca sual ifadə etməyə də bilərlər, lakin onlar mütləq təəccüb, güman, şübhə, çaşqınlıq, xahiş kimi informativ sorğu ifadə etmə qabiliyyətinə malikdir.

İnterroqativlər dinləyəni ona məlum olmayan informasiyanın əldə edilməsinə həvəsləndirən söyləmələrdir. Demək olar ki, ritorik sual növləri istisna olmaqla bütün sual növləri həmsöhbətin danışiq anında dərhal reaksiyasına yönəlir.

Cümlənin kommunikativ-məzmun planı iki tərəflidir. Cümlə ilk növbədə kommunikativ məqsədlərə xidmət edir və bu məqsədlər “deklarativ, interroqativ və imperativ”

¹⁸⁴ Curme G.O. A Grammar of the English Language. V.3, P.I, Boston, 1931, p.1.

¹⁸⁵ Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles. Part III, Ldn, 1949, p.38

¹⁸⁶ Friez Ch. The Structure of English. N.Y. 1952, p.31

¹⁸⁷ Kruisinga E. A Handbook of Present day English. P.II, Croningar, 1932, p. 519

¹⁸⁸ Есперсен О. Философия грамматики. М. 1958, с. 354

¹⁸⁹ Винокурова Л.П. Грамматика английского языка. Л., 1954, с. 226.

formada özünü göstərir. Digər tərəfdən, cümlə danışıq aktını yerinə yetirir.

Danışıq aktında istifadə olunan interroqativlər həmişə informasiya almağa yönəlmişdir. Lakin verilən suala cavab da ya “bəli”, ya da “xeyr” olacaq və ya yeni informasiya verəcək.

Məsələn, /Do you also join with my enemies to crush me, to condemn me as a murderer//? cavab ya “bəli”, ya da “xeyr” olacaq.

İnterroqativlər nitqdə müxtəlif funksiyalar icra edir və bu funksiyalar özünün nəzəri-məntiqi həllini bir sıra psixolinqvisitik tədqiqatlarda tapmışdır. N.İ. Jinkin ilk dəfə olaraq sual və sual cümlələrinin fərqli məfhum olduğu qənaətinə gəlmiş və “Вопрос и вопросительное предложение” adlı məqaləsində göstərmişdir ki, “sual - danışıq aktının bir növüdür, sual cümlələri isə “düşüncənin təsbitidir-fiksasiyasıdır”¹⁹⁰.

“Speech act theory and Pragmatics” əsərində interroqativlərin iki əsas tipinin olduğu göstərilir: qeyri-məhdudlaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı. /Who came//? - /John//. /Why did John come//? – /Because he admires Mary// nümunələrini qeyri-məhdudlaşdırıcı interroqativlərə, /Did John kiss Mary?// – Yes/No cavabı tələb edən interroqativləri isə məhdudlaşdırıcı interroqativlərə aid edilir.

¹⁹⁰ Жинкин Н.И. Вопрос и вопросительное предложение// Вопросы языкознания №3, 1955, стр. 22-23.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Qeyri-məhdudlaşdırıcı interoqativlərə verilən cavablar “uyğun ifadələr və ya uyğun cavablar” adlanır. Daha sonra əsərdə interoqativlərin aşağıdakı növləri də göstərilir: /John asks Bill: “Who came//?” Bill answers: (a) - /Peter// bu tip cavab “lazımlı” (non-redundant); (b) - /Peter did//- “yarı-uyğun” cavab (pseudo—redundant); (c) - /Peter came// - “redundant” (lazımsız və ya uyğun olmayan) cavab, (d) - /Peter, on Mary’s bicycle// - “açıqlayıcı-uyğun” cavab (explicatory non-redundant), (e) - /Peter did, on Mary’s bicycle// - “açıqlayıcı – yarı uyğun” cavab (explicatory pseudo-redundant), (f) - /Peter came, on Mary’s bicycle// - “açıqlayıcı uyğun olmayan” cavab (explicatory redundant).¹⁹¹

A, b, d, e cavabları dilin üst qatında işlənən xüsusi cavab formalarıdır ki, bunları tam nəqli cümlə adlandırmaq olmaz, çünki bu tip cavablar özündə həqiqəti ehtiva edir.

Danışan sual verərkən müəyyən propozisiyanı yerinə yetirmiş olur. Sualın əsasını “söhbətə cəlb etmə” (conversational implicature) təşkil edir və bu danışiq aktında mühüm rol oynayır.¹⁹²

¹⁹¹ surface-compositionality_and_the_semantics_of_mood. Pdf. Speech act theory and Pragmatics. Edited by J.R.Searle University of California, Berkeley,USA. D.Reidel Publishing Company Dordrecht: Holland/Boston: USA. London. England. p. 87.

¹⁹² www.buffalo.edu-dbraun2-Research. D.Braun. Mind and Language 26 (2011), pp. 574-595.

Zənnimizcə, “interroqativ” termininə üç prizmadan yanaşsaq, yanılmarıq.

- 1) “interroqativ” hər şeydən əvvəl cümlədir;
- 2) “interroqativ”in semantik mənası var;
- 3) o, danışmaq aktını bildirir.

Yəni hər şeydən əvvəl “interroqativ” sual cümləsidir, semantik mənası onun ümumi, xüsusi, alternativ və s. kimi tiplərinin olmasını göstərir, interroqativin təsdiqdə və ya inkarda işlənməsi, həqiqəti və ya gerçəyi, güman, şübhə və s. bildirməsi isə onun danışmaq aktı icra etməsini göstərir.

H.A. Balcı interroqativlərin funksiyalarına görə seçimli (choice), nida-sual, opozisiya (opposition), ikili sual (binary), düşündürücü sual (thinking), vasitəsiz, vasitəli, əvəzlikli, etiraz etmə-qəbul etmə (rejection-accept), differensial (ayırıcı), ritotik, konsensus (fikir birliyi), bəyənmə (approval) kimi sual növlərini fərqləndirir və təhlil edir ¹⁹³

Danışarkən, müəyyən bilgi alarkən və ya müəyyən informasiya verərkən illokutiv aktı icra etmiş oluruq. Illokutiv aktı icra edərkən əmr veririk, təəccüb ifadə edirik, xahiş edirik və s.

¹⁹³ Balcı H.A. A Study of classification of Question sentence formed with Interrogative Particles in terms of pragmatic Perspective. International Journal of Language and Linguistics. Center of Promoting Ideas, USA. Vol. 2, № 5, 2015, p.199

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Danışiq aktı zamanı danışanın dinləyicidən bir sıra gözləntiləri olur və danışan dinləyiciyə eksplisit və ya implisit gözləntilərini ifadə etmək üçün təsir göstərmək istəyir. Bu məsələlər bizi üç danışiq aktı ilə üzbəüz qoyur: 1. Lokutiv, 2. Illokutiv, 3. Perlokutiv akt.

Danışarkən natiq eyni vaxt ərzində eksplisit formada icra olunan üç aktı deyil, söylənən cümlənin mənasını anlamağa çalışır. Sualı ifadə etmək üçün vurğudan, intonasiyadan, jest və mimikadan istifadə olunur.

İndi isə danışiq aktı prosesində interroqativlərin ifadə etdiyi illokutiv gücün təhlilinə keçək. C.Syörlin təqdim etdiyi təsnifat daha əhatəli olduğundan biz də bu təsnifatı əsas götürəcəyik.

İlk növbədə direktiv interroqativlər haqqında danışmaq istərdik. Ümumiyyətlə, direktivlər xahiş bildirir. Direktiv interroqativlər elə interroqativlərə deyilir ki, danışan onu əhatə edən hadisəni qabaqcadan proqnozlaşdırır. Direktiv interroqativlərlə əsasən *to identify* – müəyyənləşdirmək, *to explain* – izah etmək, *to argue* – mübahisə etmək, *to inform* – informasiya vermək, *to end* – qurtarmaq və s. kimi feillər işlənir və bu feillərin köməyiylə danışan icra olunan hərəkətin doğru və ya yanlış olmasını təyin edir. Bu tip interroqativlərin əsas məqsədi doğru olanı qəbul etmək və informasiya təminatını bu yolla aydın şəkildə dinləyiciyə çatdırmaqdır. Onların əsasını

xüsusi hadisə və ya situasiyanı öyrənmə təşkil edir. Belə ki, danışan sualdan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edir. Bu feillərlə işlənən cümlələri pragmatik cəhətdən assertivlər kimi də qəbul etmək olar. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün nümunələrə müraciət edək.

Məsələn, /Didn't we agree that such thoughts transported me with rage// ? (Galsworthy J., p.199)

“Danışan interroqativ cümlədə inkarlıq xüsusi vurğulayanda dinləyicinin həmin fikri təsdiqləməsini gözləyir. Bu cür interroqativlərdə danışan verdiyi sualdan dəstəkləyici cavab gözləyir və bu tip interroqativlər dilçilikdə “yalançı suallar”, “əks suallar (opposition), “ ritorik suallar” kimi təqdim edilir. İngilis dilində bu interroqativlər are/do, türk dilində isə - “mı” formantı ilə ifadə olunur. Məsələn, /Kambersiz düğün olurmu?- Is a wedding possible without Kamber? Və ya Sen telefon ettin de biz gelmedik mi? – Has it ever happened that you phoned but we did'n t come?//”¹⁹⁴

Bu tip interroqativlər özünü Azərbaycan dilində də göstərir və bu interroqativlərin hər birinin semantikasında inkarlıq və qarşılaşma əksini tapır.

¹⁹⁴ Balcı H.A. A Study of classification of Question sentence formed with Interrogative Particles in terms of pragmatic Perspective. International Journal of Language and Linguistics. Center of Promoting Ideas, USA.Vol.2, N 5, 2015, p.192-202.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Direktiv interroqativlər – Bu tip danışiq aktında danışan dinləyicini nəsə etməyə sövq edir və belə interroqativlərdə əzmkarlıq özünü göstərir. Vasitəli interroqativlər ingilis dilində modal feillərlə işlənir. Daha nəzakətli formada “could, would” modal feillərindən də istifadə olunur.

Məsələn, /Would/could you take care of the old//? Danışanın və ya adresantın icra etdiyi hərəkətə görə direktivlər şəxsi ehtiyac və ya arzu, icazə də bildirir.

“Direktiv danışiq aktı bir növ xahiş bildirir və onun əsasən iki növü var: kor (blunt) imperativlər və nəzakətli imperativlər”. Məsələn, /May I have the salt? (başqa sözlə, Lend/pass me the salt - deməkdir) və ya /This has to be done//. / What about the X//? (Do it X)”.¹⁹⁵

Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə dilçilikdə interroqativləri “vasitəsiz imperativlər” də adlandırırlar.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, danışan dinləyicini nəyisə etməyə ruhlandırır və faktiki olaraq belə interroqativlərdə cavab gözlənilir. Bu cür interroqativlər real interroqativlər kimi də qəbul oluna bilər.

Komissiv akt bildirən interroqativlərdə danışan gələcəkdə icra edəcəyi hərəkəti ifadə etməyə cəhd göstərir.

¹⁹⁵ Salah N.Al-Najjar. Illocutionary Forces of Interrogatives in Arabic and English: An Analytical Survey. American International Journal Of Social Science. Vol. 4, N 3, 2015, USA, p. 28.

Bu halda daha çox “to promise, to pledge, to swear, to pray, to threaten” feilləri işlənir.

Məsələn, /My son, shall we pray before we retire ? // (Galsworthy J ., 345)

İngilis dilində elə daşlaşmış formullar var ki, formaca sual, məzmunca eksklamativlik bildirir.

Məsələn, /How do you do?// eləcə də, /Feu! // Nida cümləsi olmayıb, imperativlik bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi, əsasən, riyazi mətnlərdə əmr şəklində deyilməmiş cümlələr əmr bildirmir.

İngilis dilində interroqativlərin təhlili nəticəsində aydın oldu ki, kontekstual mənalarından asılı olaraq danışığ aktında onlar bir sıra mənalar ifadə edir. Onların ifadə etdikləri mənaları bədii ədəbiyyatdan götürülmüş nümunələrdə nəzərdən keçirməyə çalışaq.

Beləliklə, ingilis dilində interroqativlər aşağıdakı semantik mənaları bildirir:

1. Təəccüb – (surprising) bildirir. İngilis dilində bu özünü why, what-la başlayan cümlələrdə göstərir.

Məsələn, /What can I say that will unable you to understand the depth of my sorrow?// (Galsworthy J., 278)

2. Inkar etmə - (denying/refusing)

Məsələn, /Did you not call this a glorious expedition?// (Galsworthy J., 289);

3. Təsdiqləmə - (confirming, assirting)

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Məsəl/Why are you always right? (Galsworthy J., 278);

4. İşarət etmə - (insinuating)

Məsələn, /Poor, poor girl, is she the accused? (Galsworthy J.,124);

5. Etiraz - (objecting)

Məsələn, /How can you do it like that? // (Galsworthy J.,170);

6. Müraciət – (appealing)

Məsələn, /How can I see so noble a creature destroyed feeling the most poignant grief ? // (Shelley M., 63);

7. Məsləhət – (advising)

Məsələn, /Is that all, my dear Henry? How could you suppose that my first thoughts would not fly towards those dear, dear friends whom I love?// (Galsworthy J.,105);

8. Arzulamaq – (wishing)

Məsələn, /Will he join with my enemies to crush me, to condemn me as a murderer? // (Maturin Ch.R., 133);

9. Sorğu – (requesting)

Məsələn, /Are you always to be unhappy? My dear friend, what has happened?// (Galsworthy J., 117);

10. Şübhə - (suspecting)

Məsələn, /Have you really spent your time in studying such nonsense?// (Galsworthy J., p.85);

11. Təklif – (suggesting)

Məsələn, /Would it not be better to let your father and mother remain in Germany and remit them money for their support than put them to the fatigue of so long a journey at their far advanced age//? (Maturin Ch.R., 331);

12. Töhmət vermə - (reprimanding)

Məsələn, /What do they moan for? “Hunger I believe”//. (Maturin Ch.R., 15);

13. Həvəsləndirici – (inciting)

Məsələn, /Don't you dance, dearest Clerval?// (Galsworthy J.,105);

14. İcazə – (permission)

Məsələn, /May I know the names and residence of those friends? // (Galsworthy J., 189);

15. Sarkazm ifadə edən – (sarcasm)

Məsələn, /What for God's sake, is the matter?// (Galsworthy J.,103);

16. Günahlandırma – (blaming)

Məsələn, /What makes you draw off in that way, Ines? Are you afraid? // (Maturin Ch.R., 369.);

17. Tərəddüd – (hesitating)

Məsələn, /Alas! Who is safe if she be convicted of crime?// (Shelley M, 125);

18. Çağırış – (challenging)

Məsələn, /How can I? And what was I? Why?// (Shelley M., 172);

19. Şikayət – (complaining)

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Məsələn, /What did he there? Could he be the murderer of my brother//? (Shelley M., 121);

20. Gücləndirici – (intensifying)

Məsələn, /Mr. Kirvin, what do you mean by that laugh//? (Shelley M., 241);

21. Təklif – (offering)

Məsələn, /I am going to Geneva. Can I do anything for you//? (Shelley M., 263);

22. İcazə - (permitting)

Məsələn, /Can I do anything to make you more comfortable//? (Shelley M., 263);

23. Dəvət – (inviting)

Məsələn, /Can you come to somewhere at any time this morning?// (Galsworthy J., 263);

24. Təklif – (proposing)

Məsələn, /Will you be that woman, Safie?// (Shelley M., 177).

Dilçilikdə verifikativ və informasiya-araşdırıcı sual cümlələri də fərqləndirilir. Verifikativ cümlələrdə söyləmin doğruluğu və ya yanlışlığı, hərəkətin icrasının mümkünlüyü və ya qeyri-mümkünlüyü əsas götürülür. İnformasiya-araşdırıcı suallarda isə situasiya daxilində hər hansı bir elementin və ya bütövlükdə situasiyanın nominasiyası əsas götürülür.

Verifikativ cümlələrdə məntiqi-semantik predikativlik ifadə edən “right, true, a fact” sözlərindən də istifadə olunur.

Məsələn, /Am I right?, Is it true?, Is it a fact?//

İnterrogativlər eyni zamanda yenidən soruşma (sorğu etmə) kimi kommunikativ hərəkəti də bildirmə qabiliyyətinə malikdir. Bu cümlə tipləri həmsöhbətin psixi reaksiyası ilə sıx bağlıdır və keçmiş zamanda işlənən lokativ predikat “say” onun tam semantik strukturunu açır.

Məsələn, /Where is my naughty daughter? Did you say naughty daughter?//

Beləliklə, interrogativlərin üslubi imkanları geniş olduğundan danışmaq aktında müxtəlif modal münasibətlər, bir çox semantik mənalar ifadə edir. İnterrogativlər, eyni zamanda, “soruşmaq” kimi kommunikativ hərəkət bildirir, təkcə cavab almaq məqsədilə deyil, təsdiq və inkar fikri daha emosional şəkildə çatdırmağa da xidmət edir.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, interrogativlər xahiş, təsdiq, güman kimi aktları yerinə yetirməyə xidmət edir.

C.Syörl sual cümlələrini direktivlərə aid edir. Direktivlər danışanın dinləyəni nəsə etməyə sövq etməsi cəhdidir¹⁹⁶

¹⁹⁶ Серль Дж.Р. что такое речевой акт?// Новое в зарубежной лингвистике. –Вып. 17. Изд-во иностр. лит., М.: 1986, с. 151-169.

3.3. İnterroqativlər sintaksisin kommunikativ - funksional vahidi kimi

Cümlə minimal kommunikativ vahid olub, söz və söz birləşmələrindən kommunikativ mənalara, modallığına və predikativliyinə görə fərqlənir.

Ənənəvi sintaksisin kommunikativ məqsədlərinə görə cümlələrin dörd tipi var: nəqli, sual, təhrikətmə və ya əmr, nida cümlələri. Bu sintaktik konstruksiyalar öz növbəsində informasiya, sual, təhrikətmə və icazə bildirir. Cümlələr vasitəsilə biz hissələrimizi, həyəcanımızı və emosiyalarımızı bürüzə veririk.

Cümlənin konstruktiv və kommunikativ aspektləri fərqləndirilir və bu aspektlər bir-birindən asılı deyildir. Cümlə öz mənasını kommunikasiyada tapır.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində və linqvistik pragmatikada nitqə fəaliyyət kimi yanaşılır. Söyləmlərin ifadə etdikləri məqsədə görə üç tip cümlə fərqləndirilir: nəqli, təhrikətmə və sual cümlələri. Bunlar da öz növbəsində üç cür fikir – düşündürücü, təhrikədicisi və sual ifadə edir.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq dilçilər cümlənin kommunikativ funksiyasına diqqət yetirməyə başladılar. Qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ funksiya dilin əsas funksiyasıdır. Kommunikativ funksiya başqa cümlənin

informativ, təsviredici, performativ, fatik, nominativ, ekspressiv və apelyativ funksiyaları da mövcuddur.

Psixolinqvistikanın obyektı təfəkkür prosesləri olduğundan, interroqativlərə funksional yanaşma psixolinqvistikanın əsas qaydalarına uyğun gəlir. Yalnız insan süuru dil vasitəsilə reallığı əks etdirə bilir.

“İnterroqativlik” termini (lat. interrogate – soruşmaq) “sorgu -вопросительность” termininə uyğun gəlir. İnterroqativlər sualın formal göstəricisidir.

İnterroqativlər sintaktik vahid olub dildə sualı ifadə etmək üçün işlənir, onlar kommunikativ fəaliyyətin bir növüdür. Bu kommunikativ məqsədin realizasiyası üçün onlar “bilməmək və bilmək istəmək” kimi mənaları ifadə edir.

İnterroqativlik danışq aktında ən mübahisəli məsələlərdən hesab olunur. İnterroqativlər funksional, kommunikativ və praqmatik nöqteyi-nəzərdən hələ də bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzində durur.

Aydın olmayan informasiyanın aydınlaşdırılmasında sual komponenti mühüm rol oynayır. Belə ki, sual komponenti danışanın informasiya alma həvəsini ifadə edir və hər bir sual komponenti özündə həyata keçəsi qeyri-müəyyən informasiya saxlayır.

İnterroqativlik - təfəkkür prosesidir və reflekslərlə sıx bağlıdır. Refleksiv aspekt danışana yeni informasiyanın

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

çatdırılması üçün yol axtarır. İnterroqativlərin realizasiyasında əsas şərtlər aşağıdakılardır:

- a) verilən sualın cavabını bilməmək;
- b) cavabı öyrənmək arzusu;
- c) bilgi vermək üçün kimisə nəyəsə təhrik etmə.

İnterroqativlər, onların funksional-kommunikativ xüsusiyyətləri türk dillərində də geniş təhlil edilmişdir. A.N.Nurmaxanova sual cümlələrinin kommunikativ xüsusiyyətlərini üç dil materialı əsasında – özbək, qaraqalpaq və qazax dillərində təhlil etmişdir. Tədqiqatçı sual cümlələrini xüsusi sual cümlələrinə, sual təhrikedici, sual təsdiq cümlələrinə ayırmışdır.¹⁹⁷

A.N.Nurmaxanova sual cümlələrinin təşkilində aşağıdakı leksik-qrammatik vasitələrin: 1. leksik (sual əvəzlilikləri, sual zərfləri və modal sözlərlə), 2. morfoloji (sual hissəcikləri), 3. sintaktik (sual intonasiyası) rolu olduğunu qeyd edir.

Sual əvəzliliklərindən *ким, нима* (özb.), *ким, не* (qaraqalpaq, qazax), “kim, nə” və sual zərfləri *неча, неч-та, канча* (özb.), *канша* (karakalpak) – “neçə” daha çox işlənir.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Нурмаханова А.Н. Типы простого предложения в тюркских языках (грамматические и интонационные особенности на материалах узбекского, каракалпакского и казахского языков) Издательство «Наука» Узбекской ССР, Ташкент 1965, с. 48.

¹⁹⁸ Yənə orada, s. 49.

Bu üç dildə sual cümlələrində modal sözlər çox geniş işlənir. Özbək dilində sual cümlələti “нахотки”-*неужели*, *yəni*; “шекилли” – похоже, *ola bilsin ki* modal sözlərilə düzəlir ki, onlar da şübhə, inamsızlıq, təəccüb bildirir. Нахотки-неужели, *yəni tez-tez feilin şərt şəklində işlənir. Məsələn, /Нахотки бунун умри шу ахволда утиб кетса//? – /Неужели вся жизнь так пройдет? //*¹⁹⁹

İngilis dilində bu tip interroqativlər modal sözlərlə deyil, modal feillərlə işlənir. Belə ki, /Нахотки бунун умри шу ахволда утиб кетса?// cümləsi ingilis dilində /Can (could) the life be passing like that? //Azərbaycan dilində isə morfoloji üsulla veriləcək /*Yəni bütün həyatımız beləmi keçəcək?*/

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində interroqativ cümlələrdə modal sözlər çox nadir hallarda işlənir, baxmayaraq ki, onların bəzilərinin mənası sual cümlələrinin ifadə etdiyi məna ilə uyğun gəlir Məsələn, *certainly, surely, naturally* demək olar ki, interroqativ cümlələrdə heç işlənmir. Lakin “indeed” (həqiqətən) modal sözü bu tip cümlələrdə işlənə bilir. Məsələn, / *Isn't so, indeed?*//²⁰⁰

¹⁹⁹ Нурмаханова А.Н. Типы простого предложения в тюркских языках (грамматические и интонационные особенности на материалах узбекского, каракалпакского и казахского языков) Издательство «Наука» Узбекской ССР, Ташкент 1965, с. 50.

²⁰⁰ Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. Издание второе. Изд-во «Просвещение» Ленинградское отделение. Ленинград, 1971, с.186.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Türk dillərinə daxil olan bütün dillərdə demək olar ki, interroqativlər daha çox morfoloji yolla, ingilis dilində isə leksik və sintaktik yolla düzəlir.

İnterroqativlərin kommunikativ təsnifi həmsöhbəti maraqlandıran informasiyanın aydınlaşdırılmasıdır. İnterroqativlər informativ və qeyri-informativ olmaqla iki yerə bölünür. İnfomativ interroqativlər aşağıdakı formalara malikdir:

1) xalis informativ interroqativlər. Məsələn, /Do you mean to say I shouldn't have noticed it//? (S.Maugham, 71)

2) prezumptiv və ya güman olunan interroqativlər:

Məsələn, /Maybe I have a great admiration for you//? (Maugham S., 73)

3) Ritorik interroqativlər. Bu interroqativlərdə təsdiq forma inkar təsbit (konstatasiya) bildirir.

Məsələn, /What am I to do with myself// ? (Maugham S.,55)

4) emosional-təsbitedicilə interroqativlər. Belə interroqativlər informasiya tələb etmir, onlar danışanın emosional reaksiyasını fərqləndirici faktla nəzərə çatdırır.

Məsələn, /What have you done to your eyes? I have never seen them shine like that before//. (Maugham S., 101)

5) dubitativ interroqativlər. Bu interroqativlər güman, fərziyyə ifadə edir, lakin mənalarında deyilənə əks mövqə özünü göstərir.

Məsələn, /Who did it? How did he do it?//²⁰¹

Qeyri-informativ interroqativlər qarşısına cavab almaq məqsədi qoyur.

İnterroqativlər ilkin və ya ikinci dərəcəli funksiyalara malikdir. İlkin funksiya informasiyanın axtarışına və cavabın alınmasına yönəlir. İnformasiyanın əldə edilməsi ikinci dərəcəli funksiya adlanır. İnterroqativlər müxtəlif danışıq aktlarını ifadə edir: salamlaşma, məsləhət, təhrikətmə, təəccüb, inkar və s.

İkinci dərəcəli funksiyalara ekspressiv çalarlığa malik interroqativlər daxildir. Onlar aşağıdakılardır:

1) sual-təsdiq: Məsələn, /Do you think it's true, Tony//? (Galsworthy J., 58)

2) sual-inkar: Məsələn, /Couldn't let you go, old man, without-blurb//?(Galsworthy J., 185)

3) sual-aydınlaşdırma: Məsələn, /Can you tell me why I come here//? (Galsworthy J., 177)

4) sual-təhrikətmə: Məsələn, /Would you like to have a look for him//? (Galsworthy, 183)

5) sual-reaksiya. Məsələn, /But what is my bit? What is Wilfrid's? Where will he end up, now//? (Galsworthy J., 184)

²⁰¹ Рестан П. Синтаксис вопросительного предложения: Общий вопрос. Главным образом на материале современного русского языка. Осло, 1969, с.719.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Hər interroqativ cümlə emosiya ilə deyilir. Emosiyalar insanın təkcə psixi durumunda deyil, eyni zamanda davranışında da özünü göstərir. Dil daşıyıcıları da emosionallıq dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir.

Emosional interroqativlərin realizasiyasında ədatların özünəməxsus rolu var. Məsələn, /Oh, do you think he'll fit in// ? (S.Maugham, 118)

/Ah, deməli fikirləşirsən ki, həyatını bizə qurban vermişən//? (Varis, 129)

Onlar emosionallığı ifadə etmək üçün interroqativ-eksklamativ cümlələrdə geniş işlənir. Belə cümlələrdə işlənən ədatlar hiss, həyəcan, ağrı, qorxu ifadə edir. Ədatlar subyektin emosional münasibətini bildirir. Onlar cümlələrə ekspressivlik verir və emotiv interroqativlərin təşkilində mühüm rol oynayır.

İnterroqativlərdə cümlənin digər kommunikativ-funksional tipləri kimi müraciətdən istifadə olunur və bu müraciət təkcə dinləyicilərin diqqətini cəlb etmir, eyni zamanda həmsöhbət haqqında müəyyən informasiya verir.

M.C. Arslanova müraciəti rabitəli danışiq elementi hesab edir. Onun fikrincə, “müraciət bir qayda olaraq bir və ya bir neçə cümlədən ibarət olur və bu cümlələr

birlikdə mətn əmələ gətirir və öz aralarında sıx əlaqədə olur”.²⁰²

Biz də düşünürük ki, müraciət özündə müxtəlif məlumatları cəmləşdirir. Məsələn, xarakter haqqında məlumat, qohumluq dərəcəsi, tanışlıq, həmsöhbətə münasibət və s.

Müraciət bildirən interroqativlər adlıq cümlələrdə də işlənir və belə cümlələr sual-nida intonasiyası ilə deyilir. Məsələn, /Mr. Forsyte has passed away. Mr. Forsyte//? (Galsworthy, 76)

Ayrıncı sualları başqa sözlə, “sorgu-təsdiqləmə” (confirmation-check phrases) adlandırırlar. Onlar “hə” və ya “yox” cavabı tələb edir və ona görə də “təsdiqedicilər” kimi təsnif olunur. Dilçilikdə belə interroqativlər ümumi sualın forması kimi qəbul olunur. “Sorgu-təsdiq elə ifadələrdir ki, təsdiq cümlələrdən sonra “right”, “yes”, “OK” və s. işlədilir.”²⁰³

Məsələn, /I promised we'd do it. Is that okay//? (M.Puzo, 237) /”That guy who brought me here, Andolini, do you know him, Pete?” “Yeah, Peter, Clemenza said//. (Puzo M., 237)

“Müasir İngilis dilində dialoqi nitqin sintaksisi” adlı monoqrafiyada interroqativlərin ünsiyyət prosesindəki ro-

²⁰² Арсланова М.С. Структурные и функционально-семантические типы вопросительных предложений в современном башкирском литературном языке. дис. канд. фил.наук, Стерлитамак, 2006, с.128.

²⁰³ Cowan R. The Teacher's Grammar of English . A Course Book and reference guide. Cambridge University Press, 2008, p.88.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

lu ön plana çəkilir və onlar aşağıdakı kimi təsnif olunur: 1) Verifikativ sual. Buraya a) məntiqi-verifikativ, b) verifikativ-identifik c) referensial-verifikativ, d) verifikativ-dəqiq-ləşdirici; 2) apelyativ sual – a) apelyativ-qiymətləndirici, b) gücləndirici-apelyativ, c) təsdiqləyici-apelyativ; 3) sorğu – a) sorğu-dəqiq-ləşdirici, b) tam sorğu; 4) emosional sual söyləmləri – a) emosional elementin leksik ifadəsini göstərən söyləmlər, b) üzvlənmiş quruluşa malik söyləmlər.²⁰⁴

İnterroqativlərin bütün bu növləri müxtəlif sistemli dillərdə söyləmin kommunikativ rolunu yerinə yetirmək üçün işlənir. Müxtəlif sistemli dillərin nümunələri əsasında bu interroqativlərin növlərini təhlil edək.

Qeyd edildiyi kimi, verifikativ interroqativlər söyləmin məzmunundakı doğru və ya yalanın təsdiqi üçün işlənir.

Məsələn, /Have you done all this to get me to stay on for another year//? (Puzo M., 201)

/Dünən sizin qonağınız olub? - Yox // (Varis, 54).

Məntiqi-verifikativ interroqativlər söyləmin doğruluğunun məntiqi mənasını təsdiqləyir.

Məsələn, /Are you a real priest//? (M.Puzo, 203)

/İnsan həqiqətənmi ilk baxışdan vurula bilər//? (Varis, 54)

²⁰⁴ Чахоян Л.П. Синтаксис диалогической речи современного английского языка. М.: Высшая школа, 1979, с.80-83.

Verifikativ – müəyyənləşdirici interroqativlərdə informasiya söyləmin özündə aydınlaşır.

Məsələn, /Would you be more comfortable? – “Sorry//?” (Puzo M., 214)

//Sən dərslərdə niyə mənə elə baxırsan? – Necə baxıram//? (Varis, 27)

Referensial-verifikativ interroqativ faktın doğruluğunu ifadə edir və konkret fakt bildirir.

Məsələn, /In the old days nobody would have dared. And what Don Croce do now to recover the jewelry//? (Puzo M.,163)

//O, dünən möhkəm soyuqlayıb. Bəlkə bizim kompyuter qoyulan otağımızda ona soyuq dəyib, hə? // (Varis, 15)

Apelyativ interroqativ budaq cümlə daxilində irəli sürülən fakt sorğu-suala tutulur.

Məsələn : /What do you think surely the Maresciallo would have told you his informants//? (Puzo M., 164)

/İçərisindən gələn başqa bir səs bu yad yerdə pulsuz-pənahsız bir qız olduğunu amansız şərtləklə mənə xatırladır, indi nə edəcksən, kəndə necə gedəcəksən//? (Əfəndiyev İ., 9)

Apelyativ-qiyətləndirici interroqativ mövcud fakta əsaslanaraq həmsöhbətin fikrinə də müraciət edir.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Məsələn, /Why is it so important to you and your class that you must dress so extravagantly or forgive me, so correctly// ? (Puzo M.,189)

/Deyirəm, ay evi tikilmişin qızı, bəs, o necə kişi olardı ki, gecə vaxtı zənən xeylağını düzün ortasında qoyub gedəydi//? (Əfəndiyev İ., 67)

Qüvvətləndirici - apelyativ interroqativlər qüvvətləndirici hissəciklərlə (indikatorlarla) işlənir.

Məsələn, /Do you really think so//? (M.Puzo, 164)

/Siz artıq bunu bilirsiniz? Elə deyilmi//? (Əfəndiyev İ., 57)

Təsdiqləyici-apelyativ interroqativlər artıq məlum olan fakta münasibət bildirir.

Məsələn, /Oh, you remember that//? (M.Puzo, 107)

/Bir qarış boyunla məni aldatmaq mı istəyirsən//? (Varis, 79)

Sorğu – danışiq fəaliyyəti olub həmsöhbətin psixi reaksiyası ilə əlaqədardır. Sorğunun dəqiqləşdirici və tam sorğu formaları var. Dəqiqləşdirici sorğu söyləmin semantik strukturunun bir elementinə aiddir.

Məsələn, /But what would be the profit//? (M.Puzo, 84)

/Bəlkə o adam heç bir iz qoymayıb? Onda necə olacaq//? (Varis,79)

Tam sorğu söyləmin semantik strukturunu tam təkrar edir və emosionallıq ifadə edir.

Məsələn, /Guiliano could see the grinon Pisciotta's face. The great bandit, Candelera, soft hearted//? (Puzo M., 107)

/Axı kimin düşmənçiliyi vardı bununla//? (Varis, 37).

“Sual cümlələri leksik vasitələr və intonasiya vasitəsilə düzəlidir. Minanqkabau dili üçün üç tip sual formaları xarakterikdir: ümumi, xüsusi və alternativ. Ümumi sual formaları təsdiq və inkar cavab tələb edir. Ümumi sual sual intonasiyası və sual hissəciyi *-koh (-kah)*, *ado*, *adokoh*, inkarlıq bildirən *tidak*, *in dak*, *bukan*, *ukan*- “yəni”, təsdiq sözlər *-io (iyo)* -”bəli” vasitəsilə düzəlidir. Məsələn, /Apokoh ang sudah makan siang//? – /Вы уже обедали//?

Sual cümlələrində inkar sözlər *-koh (-kah)* hissəciyinə artırılır. Məsələn, /İndakkoh inyo nan bapidato//? – /He он разве держал речь//?

Xüsusi sual hər hansı cümlə üzvünə aid olur və *-koh (-kah)* sual hissəciyi ilə əmələ gəlir.

Məsələn, /Siapo nan dibari datang//? – /Кому же передается наследство//?, - /Leman, sia nan mambaso Al-Quarn tu//? /Леман, кто читает это куран//?

Alternativ sual iki sual cümləsinin birləşməsindən əmələ gəlib seçim bildirir. /Ang ka tingga sajo atau ka pai//? – /Ты остаешься или поедешь//?²⁰⁵

²⁰⁵ Зарбалиев Х.М. Язык Минангкабау. Языки народов Азии и Африки. Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы, Москва 1987, с.58.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, interroqativlərin formal göstəriciləri Azərbaycan və ingilis dillərində eləcə də türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərdə söz sırası, sual əvəzlilikləri, sual işarəsi, sual intonasiyasıdır. Danışıda interroqativlərdə söz sırası və sual əvəzlilikləri elliptik formalarda, sorğularda düşə də bilər. İntonasiya sual intonasiyası keyfiyyətini verməyə də bilər. Bu intonasiya icazə, xahiş, qəzəb və s. ifadə edə bilər və bu əlamətlər universal və mütləq hesab edilə bilməz.

Sintaksisin kommunikativ-funksional vahidi olan interroqativlər yeni informasiyanın əldə edilməsinə, informasiyanın təqdim edilməsinə, həmsöhbətlə ünsiyyətin qurulmasına və bu əlaqənin qorunub saxlanılmasına yönəlir.

NƏTİCƏ

Ünsiyyət prosesinin incəliklərinə özünəməxsus yanaşmanın nəticəsi kimi meydana çıxmış danışıq aktı nəzəriyyəsi ilə bağlı tədqiqat zamanı gəldiyimiz nəticələri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

Dilin struktur baxımından öyrənilməsi onu sistem kimi dərk etməyə şərait yaratsa da, insanın özünüifadə və ünsiyyət imkanlarını əks etdirən tətbiqi istiqamətin, nitq prosesinin təhlili bir sıra psixoloji-koqnitiv proseslərin araşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Danışıq aktı nəzəriyyəsi tədqiqat obyektinin dar sahəni əhatə etməsi ilə diqqəti cəlb edir: danışanın dinləyənlə birbaşa ünsiyyəti şəraitində istifadə etdiyi dil vahidləri, onların nitq aktı kimi reallaşma modeli – ilkin niyyətdən doğurduğu təsirədek bütün psixolinqvistik məqamlar araşdırılır.

Ünsiyyət prosesinin psixoloji məqamlarını əks etdir-məklə yanaşı, danışıq aktı nəzəriyyəsi linqvistik praqmatikanın formalaşmasında da müstəsna rola malikdir.

Cümlənin illokutiv gücü onun düzgün qurulmasından və mənanın qavranılmasından asılıdır. Cümlənin fərqli formalarda anlaşılması onun illokutiv gücündən asılıdır. Cümlənin lokutiv gücü isə onun koqnitiv məzmunundan asılıdır. Lakin performativ feillərin performativ söyləmlər-

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

də reallaşmasında bu meyar özünü doğrultmur. Belə ki, performativ feillər indiki, gələcək zamanlarda, məlum və məchul növdə, feilin indikativ (xəbər) və sabcanktiv (arzu, lazım) şəklində işlənə bilər.

İllokutiv aktın həyata keçməsi üçün feilin I şəxs təkdə, indiki zamanda, xəbər şəklində, təsdiqdə, məlum növdə olması vacib şərtidir. Bu aktların hər üçü eyni vaxt ərzində həyata keçir.

Tarixi inkişaf prosesində son 400 il ərzində performativ feillərin keyfiyyət strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, bəzi performativ feillər işləklik dairəsindən çıxmış, digərləri öz mənasını dəyişmiş, III qrup feillər isə daha sonralar performativlik ifadə etməyə başlamışlar.

Performativlər və konstativlər universal xarakter daşmadığı üçün onları bir-birindən tam fərqləndirmək mümkün deyil. Performativlər, daha çox uğurlu və ya uğursuz icra olunan hərəkətləri, konstativlər isə həqiqi və yalan hərəkətləri bildirir. Eyni cümlə həm performativ, həm də konstativ kimi işlənə bilər.

Performativlərin söyləmələrdə işlənməsi sırf kommunikativ məqsədlərə xidmət edir və kommunikativ məqsədlər də müxtəlif aktları icra edir.

Performativlərin funksional-semantik təsnifatı onların müxtəlif formalarının fərqləndirilməsini (güclü, zəif, sərt

və qeyri-sərt, standart, qeyri-standart, mübahisəsiz, şübhəli, mental, sosial və s.) şərtləndirir.

Performativlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmək üçün feillərin şəkil kateqoriyasını və onların ifadə etdiyi modallığı ətraflı öyrənmək lazımdır. Danışığ aktı zamanı yaranan bütün cümlələr özlərinə məxsus modallıq ifadə edir və mövcud şəkillərdən birində işlənir.

Performativ feillərin müxtəlif sistemli dillərdə söyləmələrdə reallaşmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri var və bu xüsusiyyətlər performativliyin universallığından xəbər verir.

Performativ feillərlə ifadə olunan söyləmələrin özəlliyi ondadır ki, belə söyləmələrdə hərəkət təsvir olunmur. Belə söyləmələr reallıqla əlaqəsi olmayan faktlar haqqında informasiya vermir, çünki onlar özü informasiyanın yarıdıcısıdır. Performativ söyləmin məğzini söyləmədə öz təsdiqini tapmış fikir təşkil edir.

Performativlik modal feillər və modallıq bildirən sözlərlə ifadə oluna bilər. Performativ formul digər fakultativ indikatorlar sayəsində genişlənə bilər. Azərbaycan dili üçün 4 üzvlü, rus dili üçün 6, ingilis dili üçün 3 üzvlü performativ paradigma özünü göstərir. Aktantsız performativ paradigma hər üç dil üçün səciyyəvidir.

Kompozit performativlər performativ feilin qarşısına əlavə komponentlərin- modal feillər, feilin şəkil kateqori-

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

yasının markerləri, gələcək zamanı göstərmək üçün vasitələr, modallıq ifadə edən feillərin artırılmasıdır.

Lakin modallıq ifadə edən sözlərlər performativliyi tam ifadə edə bilmir. Çünki sözlələrin performativlik ifadə etməsi üçün bir sıra şərtlər (praqmatiklik, fonoloji, semantik, leksik və sintaktik) olmalıdır. Düşünürük ki, sözlərin performativlik ifadə etməsi üçün Mən+modal feil+performativ feil+X modeli pozulmursa, bu tip sözlərləri kompozit performativ hesab etmək olar.

İnterrogativlərin üslubi imkanları geniş olduğundan danışiq aktında müxtəlif modal münasibətlər, bir çox semantik mənalar ifadə edir. İnterrogativlər, eyni zamanda, “soruşmaq” kimi kommunikativ hərəkət bildirir, tək cəvab almaq məqsədilə deyil, təsdiq və inkar fikri daha emosional şəkildə çatdırmağa da xidmət edir.

İnterrogativlərin formal göstəriciləri ingilis və Azərbaycan dillərində söz sırası, sual əvəzlilikləri, sual işarəsi, sual intonasiyasıdır. Danışiqda interrogativlərdə söz sırası və sual əvəzlilikləri elliptik formalarda, sorğularda düşə də bilər. İntonasiya sual intonasiyası keyfiyyətini verməyə də bilər. Bu intonasiya icazə, xahiş, qəzəb və s. ifadə edə bilər və bu əlamətlər universal və mütləq hesab edilə bilməz. Türk dillərinə daxil olan bütün dillərdə demək olar ki, interrogativlər daha çox morfoloji yolla, ingilis dilində isə leksik və sintaktik yolla düzəlir.

ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. “Maarif“ nəşriyyatı, Bakı 1999.
2. Abdurəhmanova K. E. Mətnə söyləm komponentlərinin aktuallaşması. fil.e.d. dis. avtoreferatı, Bakı 2018.
3. Axundov C. M. “Azərbaycan dilində sual cümlələri (eksperimental-fonetik tədqiqat). Bakı 1998.
4. Allahverdiyeva F. M. Sadə cümlənin struktur-semantik variativliyi. “Elm və təhsil”, Bakı 2016.
5. Dilçilik ensiklopediyası. II cild (dərs vəsaiti). prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. Mütərcim, Bakı 2008.
6. Cahangirov F. F. Dil və Mədəniyyət. “Elm və təhsil”, Bakı 2014.
7. Cavadov Ə. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. “Elm” nəşriyyatı, Bakı 1977.
8. Əbdülrəhimov E. Linqvistik praqmatika. ”Elm və təhsil”, Bakı 2014.

9. Hacıyeva M. Ə. Danışiq aktında sadə cümlələrin pro-pozitiv və presuppozitiv əlaqələrinin tədqiqi. Fil. f. d. Elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissert. Bakı 2012.
10. Xomski N. A. Dil və təfəkkür. İng. dilindən tərcü-mə. A.Məmmədov. “Kitab aləmi” nəşriyyat-poliqra-fiya mərkəzi, Bakı 2006.
11. Layons C. Linqvistik semantika: Giriş. Bakı, 2014.
12. Mahmudova Ş. A. İngilis dilçiliyində deyksis kate-qoriyası. “Elm və təhsil”, Bakı 2016.
13. Veysəlli F. Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. Mütərcim, Bakı 2013.
14. Veysəlli F.Y., Kazımov Q. Ş., Kazımov İ.B., Məm-mədov A.Y. Azərbaycan dilinin funksional qramma-tikası: Sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III cild, Bakı 2014.
15. Veysəlova A.H. Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları. fil. f. dok. dissert. Bakı 2009.

Rus dilində :

16. Абдурахманова К. Е. Лингвистический анализ
эмотивных предложений в английском языке.
“Elm və təhsil”, Баку 2014.
17. Азадова Н. А. Сопоставительные исследование
перформативного глагола (на материале лезгинс-
кого, английского и русского языков). дисс. канд.
филол. наук. Махачкала 2007.
18. Андреев Р.Д., Зиндер Л.Р. О понятиях речевого
акта, речи, речевой вероятности и языка. Вопро-
сы Языкознания №3, Издательство Академии
Наук СССР, Москва 1963.
19. Апресянь Ю. Д. Перформативы в грамматике и в
словаре. Известия АН СССР. – Сер. лит. и яз., №
3, 1986.
20. Арсланова М. С. Структурные и функционально-
семантические типы вопросительных предложе-
ний в современном башкирском литературном
языке. дис. канд. фил. наук, Стерлитамак, 2006.
21. Бабайцева В.В. Слово, язык, речь. Рациональное
и эмоциональное в русском языке: Междунаро-
дный сборник научных трудов. – МГОУ, Москва,
2012.

22. Бирюлин Л. А. Теоретические аспекты семантико-прагматического описания императивных высказываний в русском языке. Автореф. дисс. на соискание ученой степени док. фил. наук. Санкт-Петербург 1992.
23. Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. «Высшая школа», Москва 1983.
24. Василина В. Н. Иллокуция как коммуникативная характеристика высказывания. Вестник МГЛУ, Серия 1. Филология № 2 (18), 2005.
25. Вахтель Н. М. Основы прагмалингвистики. Изд-во полиграфический центр Воронежского государственного университета. Учебно-методическое пособие. Воронеж 2008.
26. Винокурова Л. П. Грамматика английского языка. Л., 1954.
27. Выготский Л. С. Психология. Москва 2000.
28. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. Москва, pdf.
29. Глухов В. П. Основы психолингвистики. АСТ: Астрель, Москва 2005.

30. Грайс Г. П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. вып. 16, Прогресс, Москва 1985.
31. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва 1984.
32. Гусев В. Ю. Типология императива. Языки славянской культуры. Москва 2013.
33. Есперсен О. Н. Философия грамматики. Москва 1958.
34. Жинкин Н.И. Вопрос и вопросительное предложение // Вопросы языкознания, №3, Москва 1955.
35. Зарбалиев Х. М. Язык Минангкабау. Языки народов Азии и Африки. Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы, Москва 1987.
36. Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Высшая школа, Москва 1981.
37. Ильиш Б. А. Строй современного английского языка. Издание второе. Изд-во «Просвещение» Ленинградское отделение, Ленинград, 1971.
38. Изотов А. И. Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском

языке как прагмалингвистический феномен. дисс. на соискание ученой степени док. фил.-ких наук. Москва 2007.

39. Кобрина Н. А., Корнеева Е. А., Оссовская М. И., Гужеева К. А. Грамматика английского языка. Синтаксис. «Просвещение», Москва 1986.
40. Кожухова Л. В. Речевой акт обращения. Филологические науки. Вестник Ставропольского Государственного Университета 48/2007.
41. Красина Е. А. Дискурс, высказывание и речевой акт. Russian Journal of Linguistics, 20 (4), 2016.
42. Красина Е. А. Речевые акты как объект сопоставительного исследования. Pdf.
43. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики: Учебник для студ. вузов обуч. по спец. «Психология» /Леонтьев А.А. -5-е изд. Стер. –Смысл, Москва 2008.
44. Леонтьев А. Н. Психологическое исследование речи // Изб. Психол. произведения: В 2-ч т. Т.1, / под ред. В. В. Давыдова. Москва 1983.
45. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии. – СПб.: Питер 2006.

46. Мухин А. М. Структура предложение и их модели. Наука, Ленинград.1976.
47. Нурмаханова А. Н. Типы простого предложения в тюркских языках (грамматические и интонационные особенности на материалах узбекского, каракалпакского и казахского языков) Издательство «Наука» Узбекской ССР, Ташкент 1965.
48. Хомский Н. А. Язык и мышления. Москва 1972.
49. Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) «Наука», Москва 1985.
50. Пипченко Н. М. Современный русский язык. Синтаксис словосочетания и простого предложения. БГУ, Минск 2008.
51. Писарек Л. Сопоставительное изучение речевых актов. Adam Miciewicz University Press, Vol XXIV, Studia Rossica Posnaniensia 1993.
52. Рагозина Е. В. Модальность вопросительных предложений в современном русском языке. дисс. канд. фил. наук. Калининград 2008.
53. Распопов И. П. Типы вопросительных вопросов в современном литературном языке. Автореф. дисс. канд. фил. наук. Куйбышев, 1953.

54. Рестан П. Синтаксис вопросительного предложения: Общий вопрос. Главным образом на материале современного русского языка. Осло, 1969.
55. Ривлина А. А. Теоретическая грамматика английского языка: учебно-методическое пособие. Издательство БГПУ, Благовещенск 2009.
56. Романова Л. А. Композитные перформативы в функциональной парадигме языка: семантический и прагматический аспекты. док. дисс., Тверь 2009.
57. Рябцева Н. К. Ментальные перформативы в научном дискурсе. Вопросы языкознания №4, «Наука» Москва 1992.
58. Салтыкова А. А. ИмPLICITная аксиологическая модальность в текстах СМИ. дис. на соискание ученой степени канд. фил. наук. Москва 2014.
59. Серль Дж. Р., Вандервекен Д. Основные понятия и исчисления речевых актов// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 18. Прогресс, Москва 1986.
60. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт?// Новое в зарубежной лингвистике. –Вып. 17. –Изд-во иностр. лит., Москва 1986.

61. Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. Перевод с английского Е. И. Негневицкой / под общей редакцией и с предисловием доктора фил-ких наук. А. А. Леонтьева. Прогресс, Москва 1976.
62. Спиридонов Д. В., Фофанова П. Ю. Синтаксические условия реализации перформативности (на материале английских композитных глаголам). Языкознание № 11(47), 2015.
63. Стародумова Е. А. Синтаксис современного русского языка. Издательство Дальневосточного университета, Владивосток, 2005.
64. Стеблецова А.О. Использование перформативов в сфере деловой коммуникации // Коммуникативные и прагматические компоненты в лингвистическом исследовании. Изд-во Воронежского университета, 1995.
65. Сусов И.П. Семантика и прагматика предложения. Калинин 1980.
66. Трубетцкой Е.С. Основы филологии. Москва 1960.
67. Чахоян Л. П. Синтаксис диалогической речи современного английского языка. Высшая школа, Москва 1979.

68. Шевченко И. С. Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16-20 вв.: Монография. Харьков, Константа, 1998.
69. Шетиева А. Т. Прагматика императива в русском языке Казахстана. Дисс. на соискание ученой степени доктора философии. Казахстан, Алматы, 2014.

İngilis dilində:

70. Austin J. L. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press Inc., Reprinted 2009.
71. Bach K., Robert M.H. Linguistic Communication and Speech Acts. MIT Press. Cambridge, Massachusetts and London, England 1979.
72. Balcı H.A. A Study of classification of Question sentence formed with Interrogative Particles in terms of pragmatic Perspective. International Journal of Language and Linguistics. Center of Promoting Ideas, USA. Vol. 2, № 5, 2015.
73. Brozek A. Performatives and imperatives. Institute of Philosophy, University of Warsaw, Poland, EuJap. Vol. 7, №2, 2011.

74. Chomsky N. Syntactic Structures. Massachusetts Institute of Technology. Mouton Publishers. The Hague. Paris 1957.
75. Chungmin L. Embedded Performatives. Printed from Language, Vol. 51, № 1, USA 1975.
76. Cowan R. The Teacher's Grammar of English. A Course Book and reference guide. Cambridge University Press, 2008.
77. Culpeper J., Haugh M. Pragmatics and the English language. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.
78. Curme G.O. A Grammar of the English Language. V. 3, P. I, Boston, 1931.
79. Frazer B. Pragmatic competence. The case of Hedging. Edited by G. Kaltenbock, W. Mihatch, S.Scheider, Emerald Group Publishing Limited 2010.
80. Jaeger T. F., Norcliffe E. J. The Cross-linguistic Study of Sentence production. Language and Linguistics Compass 3/4 , Blackwell Publishing Ltd, 2009.
81. Friez Ch. K. The Structure of English. N.Y. 1952.
82. Wallace H. D. Speech Act Theoretic Semantics. A Dissertation for the degree of Doctor of philosophy. The City of New York, 2014.

Danışiq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri

83. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles. Part III, Ldn, 1949.
84. Kaburise Ph. K. Speech act theory and communication: A Univen Study. Cambridge Scholars Publishing, 2011.
85. Khanbutayeva L.M. The Analysis of the Subjunctive Mood. "Science and Education", Baku 2015.
86. Kruisinga E. A Handbook of present day English. P.II, Croningar, 1932.
87. Quirk R.Ch., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Grammar of Contemporary English. Longman Group Ltd 1972.
88. Salah N.Al-Najjar. Illocutionary Forces of Interrogatives in Arabic and English: An Analitical Survey. American International Journal Of Social Science. Vol. 4, N 3, USA 2015.
89. Stefan S. Parenthetical Hedged performatives. 2010. pdf.
90. Yelena L. A. Performative speech act verbs in Present Day English. Interlinguistika 16 (2), 2005.

Internet resursları:

91. www.Academia.Edu/Crompton P. Hedging in academic writing. Some theoretical Problems, USA, 1997.
92. [http:// homepages.tversu.ru](http://homepages.tversu.ru). СусовИ.П. Лингвистическая прагматика. Речевой акт в понимании Дж.Остина.
93. <http://archievl.i> / Плунгян В.А. Общая морфология: Введение в проблематику.
94. <http://studopedia.org> / 5-102611. Кобозева И.М. «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности.
95. <http://www.classes.ru/grammar/159.new-in-linguistics> 17/source/worddocuments/ 16.htm // Что такое речевой акт? Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17 , Moscow, 1986.
96. <http://www.ling.uppen.edu> / J.L.Austin. How to do things with words. Oxford, New York. Oxford University Press, Reprinted 2009.
97. http://finances.social/sotsiologiya_719/printsipkooperatsiikommunikativnyie.
98. <https://cyberleninka.ru/> // Крюкова И. В. Перформативное высказывание и перформативный глагол. Журнал Известия Дагестанского государствен-

ного педагогического университета. Ставрополь, 2009.

99. [surfacecompositionality_and_the_semantics_of_mood](#). Pdf. Speech act theory and Pragmatics. Edited by J. R. Searle University of California, Berkeley, USA. D. Reidel Publishing Company Dordrecht: Holland / Boston: USA. London. England.
100. [Text_Bekhtereva](#) So. pdf
101. [www.120-bal.ru /doc/31573/index.html](http://www.120-bal.ru/doc/31573/index.html)
102. www.buffalo.edu-dbraun2 - Research. D.Braun. Mind and Language, 2011
103. www.cyberleninka.ru . Научные статьи. Языкознание.
104. www.hse.ru/lib/data // Трофимова Н. А. Экспрессивы: мнения и решения
105. wenku.baidu.com. F.Saleger - Meyer. Hedges and Textual Comparative Function in Medical English Discourse.
106. [https:// monekler.ru](https://monekler.ru). Языковые игры Витгенштейна.
107. www.etymoline.com

Bədii ədəbiyyat mənbələri:

1. Sparks N. Nights in Rodanthe. Pdf.
2. Aldridge J. The Sea Eagle. White Lion Publishers Limited. London 1971.
3. Maria P. The Sicilian. Arrow Books, GB 1984.
4. Shelley M. Frankenstein or the Modern Prometheus. pdf.
6. Maturin Ch.R. The Tale of Guzman's Family From Melmoth the Wanderer. Pdf.
7. Maugham S. Theatre. A Novel, 1979.
8. Varis. Sənə inanıram. Roman. Bakı 2010.
9. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, "Avrasiya Press", 2005.

Elm və təhsil" nəşriyyatının direktoru:
professor *Nadir MƏMMƏDLİ*

Kompüter dizayneri: *Zahid Məmmədov*
Texniki redaktor: *Tünzalə Tağiyeva*

Çapa imzalanmış **09.03.2018**
Şerti çap vərəqi **12,5**. Sifariş № **44**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **200**

*Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.*

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.